

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

ITI ЖАРШЫСЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

№1 (56);
қаңтар-ақпан-наурыз
2024 жыл

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР	СЕЙТБАЕВ Қ.Ж.	
Е.Б. Саурықов	«Энтомология» пәнін оқытуда «Жәндіктердің морфологиялық құрылысы» тақырыбын оқу әдістемелік аспектілері	3
Н.Ж. Мұслимов	СЕЙТБАЕВ Қ.Ж.	
М.А. Баяндин	«Агрономия» білім беру бағдарламасы студенттеріне «Тұқымтану» пәнін оқытудың маңыздылығы	7
М.Н. Сарыбеков	СЕЙТБАЕВ Қ.Ж.	
	Көпжылдық құмай жүгері	9
	МАЛИКТАЕВА П. М., НҰРБОЛДЫ Н. Қ.	
	Дәндік концентраттың микрофлоралық құрамын сандық және сапалық тұрғыда анықтау	12
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА	КАРБОЗОВА И.А., МАЙКОН Н.Ж., КИМ Д.К.	
Л.С. Қожамжарова	Основы фреймворка FLASK для написания web-страниц в PYTHON	18
Г.М. Муханмедярова	ПАЙЫЗОВ Н.Қ., ЖОРАНОВА Н.Ж.	
	Нейронды желілік технологияларды пайдаланатын web-беттер интерфейсінің иерархиялығын бағалаудың web-қолданбасын жобалау	20
АЛҚА МҮШЕЛЕРІ	БИТЕНОВ М.Б., ИМАНБЕКОВА А.Н.	
А.Б. Абдуалы,	Мобильді технологиялар. мобильді құрылғыларға арналған қолданбалы әдістерді дамыту	28
Ж.Т. Сүлейменов,	ШИНЬШЕРОВА Ж.Б.	
А.С. Кадырова,	Ақпараттық жүйені әзірлеу және жобалау	37
Д.Ы. Нұрмұханбет,	ЭКОНОМИКА	
Г.Қ. Құлабекова,	С.Б. НАУРУЗКУЛОВА	
Н.П. Буюклиев	Совершенствование деятельности коммерческих банков на основе финансовой стратегии	41
(Болгария),	ЖУМАГУЛОВА Б.П.	
Қ. Бөлеев,	Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін танудың халықаралық қылмыстық - құқықтық және геосаяси аспектілері	45
Ж. Абдула,	С.Б. НАУРУЗКУЛОВА	
М.Н. Немербаев,	Роль депозитной политики банка в формировании финансовой стратегии	50
Қ.Ө. Тамабаева,	ЖУМАГУЛОВА Б.П.	
В.А. Арыстанғалиева,	Кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қатынасқа қол сұғылмаушылықтың криминологиялық сипаттамасы	54
М.М. Молдахметов,	С.О. ТАНАТОВА, А.А. ОНЛАСИНОВА,	
А.С. Құрманбекова,	Е.К. КЕНЖЕБАЕВ	
А.Е. Ботабаева,	Инициативы Казахстана в развитие «Зеленой экономики»	57
М.Н. Нұрғабылов,		
Ж.А. Қуатбеков,		
Н. Асқарбекқызы		
А.Б. Шырақбаев		
М.Б. Онгарбаева		
Т.Ю. Аманов		
(Өзбекстан),		
А. Сарыбаев		
(Қырғызстан)		
А. Каплин		
(Ресей),		

А.Р. Соколовский
(Ресей)

ПЕДАГОГИКА

- Журнал Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының құрылтайшылығымен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады.
- Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № KZ34VPY00065377 нөмірімен 24.02.2023 жылы берілген.
- АМИРОВА Л.Д., ДЖАКИПОВА А.Р.**
Жоғарғы оқу орнындағы тәрбие жұмысы білімгердің танымдық қабілетін қалыптастыру факторларының бірі 63
- А.Д. КАСЫМОВА**
Жылдамдықты арттыру әдістемесінің ерекшеліктері 65
- П.С. ДЖЕКЕНОВ, К.М. АЛИМБАЕВ**
Оқытудың әртүрлі кезеңдеріндегі психофизикалық дайындыққа қойылатын талаптардың ерекшеліктері 68
- ТАНАЕВ Қ.Т., МУХАМЕДИЕВ Қ.Ж.**
Ушу балаларға арналған, спорт түрі 72
- ## ТАРИХ
- МУСАБАЕВА Ж.Б.**
Неліктен питекантроп адамдары Бөріқазған мен Тәңірқазған тұрақтарына қоныстанды? 75
- ## ФИЛОЛОГИЯ
- ТОБУГОВ М.Т.**
Тіркесті күрделі Топонимдер 80
- БЕЛБОТАЕВ А.Б.**
Өмірі өнеге болған азамат ғалым 85
- КАРИБАЕВА А.У.**
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ: синтагматика, семантика, прагматика 89

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ**УДК:631****«Энтомология» пәнін оқытуда «Жәндіктердің морфологиялық құрылысы» тақырыбын оқу әдістемелік аспектілері**

Сейтбаев Қ.Ж., а.-ш.ғ.к., <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5692-0592>
«Шерхан Мұртазы атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты» мекемесі,
Тараз қаласы, Желтоқсан көшесі, 69б, Қазақстан Республикасы, Kuandik_1960@mail.ru

Аннотация: Энтомология пәні – жәндіктерді, оның ішінде олардың мінез құлқын, анатомиясын, физиологиясын, және экологиясын зерттейтін ғылым. Энтомология жәндіктердің биологиясын, анатомиясын және экологиясын жетік білуді, сонымен қатар экология мен эволюция принциптерін түсінуді талап етеді. Энтомология жәндіктердің зиянкестері мен ауру таратқыштары туралы ақпарат береді, бұл өз кезегінде олардың таралуын бақылау және қоршаған ортаны жақсарту үшін пайдалануы мүмкін. Мақалада «Агрономия» білім беру бағдарламасы студенттеріне энтомология пәнін оқытуда дәріс сабағының технологиялық картасын құру әдістері қарастырылған.

Түйін сөздер: жәндіктер, экология, морфология, биология, оқыту әдістері.

Резюме: Энтомология — наука, изучающая насекомых, включая их поведение, анатомию, физиологию и экологию. Энтомология требует глубоких знаний биологии, анатомии и экологии насекомых, а также понимания принципов экологии и эволюции. Энтомология предоставляет информацию о насекомых-вредителях и переносчиках болезней, которую, в свою очередь, можно использовать для контроля их распространения и улучшения окружающей среды. В статье рассмотрены методы создания технологической карты лекционного занятия при преподавании предмета «Энтомология» студентам образовательной программы «Агрономия».

Ключевые слова: насекомые, экология, морфология, биология, методика обучения.

Annotation: Entomology is the science that studies insects, including their behavior, anatomy, physiology and ecology. Entomology requires a thorough knowledge of the biology, anatomy and ecology of insects, as well as an understanding of the principles of ecology and evolution. Entomology provides information about insect pests and disease vectors, which in turn can be used to control their spread and improve the environment. The article discusses methods for creating a technological map of a lecture lesson when teaching the subject “Entomology” to students of the educational program “Agronomy”.

Key words: insects, ecology, morphology, biology, teaching methods.

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде энтомология көптеген оқу орындарының ғылыми және практикалық қызметінің маңызды бөлігін құрайды. Қазіргі биологияның қарқынды дамып келе жатқан саласы ретінде энтомология өзінің барлық теориялық және қолданбалы салаларында үлкен білім қорын жинақтады. Қазіргі энтомология пайдалы немесе зиянды жәндіктер түрлерін пайдалануды зерттеудің барлық теориялық және қолданбалы аспектілерін қамтиды және жәндіктер туралы білімінің тереңдеуі болып табылады. Энтомологияны терең меңгеру арқылы қазіргі биологияның барлық маңызды тарауларын меңгеруі ғана емес, сонымен бірге табиғатты адамзаттың қажеттіліктері үшін ұтымды пайдалану жолдарын табуға мүмкіндік туады.

Энтомологияның күрделі ғылым ретінде әр түрлі ғылыми жаңалықтары бар өзінің ұзақ мазмұнды және маңызды практикалық дағдылары бар пән болып табылады. Сондықтанда біздің қоршаған әлемде жәндіктердің алуан түрлілігін зерттеуге қызығушылықты аттырады.

Энтомология – жәндіктерді, оның ішінде олардың мінез құлқын, анатомиясын, физиологиясын, және экологиясын зерттейтін ғылым. Энтомология құмырсқадардан,

аралардан бастап қоңыздарға, шыбын шіркейлерге және инеліктерге дейінгі көптеген жәндіктерді зерттейтін биологиялық ғылымдардың бір түрі. Энтомология биология ғылымдарының негізгі пәндерінің бірі болып табылады және адам өмірінің ауыл шаруашылығы, медицина және орман шаруашылығы сияқты көптеген салаларында қолданылады.

Энтомология жәндіктердің биологиясын, анатомиясын және экологиясын жетік білуді, сонымен қатар экология мен эволюция принциптерін түсінуді талап етеді. Энтомология жәндіктердің зиянкестері мен ауру таратқыштары туралы ақпарат береді, бұл өз кезегінде олардың таралуын бақылау және қоршаған ортаны жақсарту үшін пайдалануы мүмкін.

Қазіргі уақытта оқытушының жетекшілігімен студенттердің белсенді өз бетінше әрекетін көздейтін оқу сабақтарын ұйымдастыру қажеттілігі артып келеді. Оқытылатын дағдылар логикалық ойлауды дамытуға, оқу іс әрекетіне ынтаға, өз бетінше шығармашылық ізденуге, кәсіби дағдыларды меңгеруге ықпал етеді. [1,2]

Студенттердің проблемаларды іздестіру және зерттеу, білімді шығармашылықпен алу және қолдану әдістеріне эвристикалық және зерттеу жатады. Эвристикалық әдісті жүзеге асыру процесінде материалдың, құрылымдық элементтердің, сұрақтардың реттілігінің, нұсқауларының, сұрақтарының, тапсырмаларының ұқсас конструкциясын пайдаланғанда, олар бағыттаушы функцияны орындайды және белсенді сипатта болады. Демек, эвристикалық әдістің мәні мынада: жаңа материалды меңгеру оқытушының күшімен емес, оқытушының басшылығымен және көмегімен студенттердің өздері жүзеге асырылады. Зерттеу әдісін қолданғанда, кезең соңында, студенттердің көпшілігі мәселені шешкеннен кейін сұрақтар қойылады. Сонымен, ізденіс және зерттеу әдістері проблемалық оқытудың нұсқалары болып табылады. Проблемалық оқытудың бірнеше деңгейлері бар, олардың ішінде ең жоғарысы шығармашылық белсенділік деңгейі болып табылады, онда студенттер өз бетімен жұмысты орындауға, оқу мәселесін шешудің жаңа әдісін ашуға, өз бетінше жалпылау мен ойлап табуға қабілетті болады. [3]

Зерттеудің әдіснамалық негіздері объект пен пәнді анықтау дағдыларын дамыту, мақсатта мен міндеттерді қалыптастыру, терминдер мен ұғымдарды нақтылау болып табылады. Оқытушылар студенттердің ғылыми зерттеу іс әрекетіне дағыдаландыру- өзекті мәселелерді тұжырамдау, ғылыми құндылық, зерттеу нәтижелерінің практикалық маңызын анықтау қажет.

Бұл пән бойынша алған білімдері студенттерге энтомология пәнінің мақсатын, міндеттерін, маңызын және жәндіктердің биоалуантүрлілігін, оларды қорғаудың теориялық негіздерін, салаға қатысты мәселелері, оларды жоюдың негізгі бағыттары мен тұжырымдамаларын қалыптастырады

Студенттердің «Энтомология» пәнін меңгеруі үшін оқытудың озық және заманауи әдістерін қолданудың, осы процеске жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың маңызы зор.

Пәнді меңгеруде оқу әдістемелік құралдар, дәріс мәтіндері, интернет ақпараттары, үлестірмелі материалдар, каталогтар, әртүрлі тақырыптар бойынша материалдар, электронды материалдар және көрнекі құралдар пайдаланылады. [4,5]

Энтомология пәнін оқытуда сабақтың технологиялық картасы жасалынып, сабақтың мақсаты бойынша оқытушы мен студенттің бірлескен іс әрекетінің кезең кезеңімен сипатталады. Оқу әдістемелік кешенге кіріспе, білім беу технологиясының тұжырымдамалық негізі- әрбір тақырып бойынша дәріс және практикалық сабақтар оқу технологиясын құрайды.

Оқу әдістемелік кешеннің концептуалды негіздері бойынша қазіргі агрономия мәселелері ғылымының өзектілігі мен маңыздылығы, осы оқу пәнінің құрылымы, тұжырымдамалық идеялары, коммуникациялары, оқыту әдістерін таңдау негізіндегі ақпараттар мен құралдар беріледі, содан кейін жобаланған оқыту технологиялары көрсетіледі.

Қазіргі таңда оқытудың жаңа, замануи әдіс тәсілдері мен құралдарының оқу тәрбие үрдісіне еніп, тәжірибеде тиімді пайдаланып жатқаныны әлемдік тәжірибеден көруге болады.

Оқытушы білім алудың бірден бір көзі емес, студенттердің өзіндік жұмыс процесін ұйымдастырушы, кеңесші, басқарушы болуы керек. Дәл осы қағидалар білім беру технологиямын дамыту процесінде қолданылады.

«Энтомология» пәні дәрісін оқыту технологиясы

Оқыту формасы мен түрі	Көрнекі материалдарға негізделген презентация дәрісі
Дәріс жоспары	1.Энтомология пәнінің мақсаты және міндеттері 2.Энтомологияның даму тарихы. 3.Жәндіктердің морфологиясы 4.Бастың құрылысы және оның қосындылары 5.Кеуде қуысының құрылысы. 6.Қанаттардың құрылысы мен түрлері. 7.Құрсақ қуысының құрылысы
Мақсаты	Ақпараттық лекция негізінде жәндіктер морфологиясы туралы жалпы, қажетті түсініктерді қалыптастыру
Педагогикалық міндеттер -Энтомологияның мақсаты мен міндеттері туралы жалпы мағлұмат беру. -энтомологияның даму тарихын түсіну. -жәндіктердің морфологиясы туралы жалпы мағлұмат беру. -жәндіктердің бас бөлігінің құрылысы және оның қосындылары туралы түсініктерін қалыптастыру. -жәндіктердің кеуде қуысының құрылысымен таныстыру және талдау. - жәндік қанаттарының құрылысымен және түрлерімен таныстыру. -Жәндіктердің құрсақ қуысының құрылысымен таныстыру.	Оқыту нәтижелері: -Энтомологияның мақсаты мен міндеттері туралы жалпы мағлұмат алады. -Энтомологияның даму тарихы туралы түсінік алады. -Жәндіктердің морфологиясымен толық танысады. -Жәндіктердің басының құрылысы және қосындылары туралы жан жақты түсінік алу. -Жәндіктер төс бөлігінің құрылысымен танысып, талдайды. -Жәндіктер қанаттары мен құрсақтарының құрылысы мен түрлері туралы мағлұмат алады.
Оқыту әдістері	Ақпараттық лекция, жылдам сауалнама, презентация және талдау
Оқыту нысаны	Топтық
Оқыту шарттары	Ақпараттық технологиялары бар арнай жабтықталған бөлме
Бақылау және бағалау	Ауызша бақылау, сұрақ жауап, тест сұрақтары

Дәріс сабағының технологиялық картасы

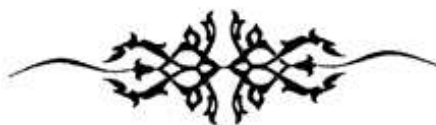
Әрекет мазмұны	
Оқытушы	Студенттер
Тақырыптың атауы, оның мақсаты күтілетін нәтижелерді жеткізеді. Тренинг ақпараттық дәріс түрінде өтетінін хабарлайды.	Олар тыңдап қабылдайды.
1.Өңгімелесу түрінде оқушылардың	Сұрақтарға жауап береді

білімдерін белсендіру (Жылдам сұрақтар) 2.Белсендірілген білім, жалпы қорытындылар негізінде оқытуда шешілерін мәселемен таныстыру. 3.Энтомология пәнінің мақсаты, міндеттері және маңызы туралы түсінік қалыптастыру 4.Энтомологияның басқа салалармен байланысы. Оқушылардың кері байланысын ояту, ойлауға, талдауға бағыттау. 5.Жәндіктердің морфологиясын түсіну. Жәндіктердің бас кеуде, құрсақ бөліктері, түрлері, негізгі белгілері туралы мәлімет беру. 6.Энтомологияның мақсаты мен міндеттері, даму тарихы. Жәндіктердің морфологиясы туралы жалпы, қажетті түсініктерді талдау, қортындылау дағыдабыларын қалыптастыру.	Белсендірілген білім жалпылама қорытындылар негізінде оқытуда шешілетін мәселеге әкеледі. Ол энтомологияның мақсаты мен міндеттері туралы жалпы мәліметтерге ие болады. Энтомологияның даму тарихы туралы түсінік алу. Жәндіктердің морфологиясымен толық танысу. Жәндіктер басының құрылысын және оның қосындыларын жан жақты түсінеді. Жәндіктер кеуде бөлігінің құрылысымен танысып, оларды талдайды. Жәндіктер қанаттар мен құрсақтардың құрылысымен түрлері туралы мәлімет алады.
Дәрісті қорытындылау	Олар дәрісті қорытындайды
Пәнді пысықтау, кәсіптік қызметке қажетті мәліметтерді жинақтау	Олар тыңдап қабылдайды және жазып алады

Энтомология пәнін оқытуда әртүрлі әдістерді де қолданылады: тәжірибеге бағытталған іс әрекет әдістері, жаттығу әдістері, жазбаша жұмыс, ауызша оқыту әдістері: лекция, түсіндіру, әңгіме, оқу, диалог; бақылау әдісі: бақылауларды жазу, фото бейне түсіру; зерттеу әдістері: эксперименттер жүргізу, зертханалық сабақтар: проблемалық оқыту әдістері: материалды проблемалық баяндау, мәселенің ғылыми зерттеу тарихын талдау, осы мәселенің қайшылықтарын көрсету, проблемалық сұрақтарды қою, негізгі ұғымдарды, анықтамаларды, терминдерді түсіндіру, проблемалық жағдаяттарды құру, студенттердің мәселені өз бетінше құрастыруы, тұжырымдауы және шешуі. Оқытушы тәжірибелік тапсырмаларды орындау кезінде студенттердің материалды қабылдау процесіне қатысуы және белсенді шығармашылық нәтижеге жетуі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маркова Т.О., Репш Н.В. «Использования исследовательского метода в рамках курса «Энтомология» для студентов естественнонаучных факультетов высшей школы. Дальневосточный федеральный университет, г.Уссурский, Россия. Вестник Оренбургского государственного университета 2019 №1(219)
2. Ахмедов М.Х. Энтомология. Фанидан Уқув- Услужий мажмуа. Андижан, 2014. 214 б.
3. Егорова Е.А., Катыхева Е.Ю. Особенности организации энтомологических исследований в школе. студенческий электронный журнал «Стриж». № 4(45). 29 июля. 92-94 с.
4. Дунаев Е.А. Методы эколого- энтомологияческих исследований. М.: 1997.
5. Замотайлов А.В. Девяткин А.М. Курс лекций «Энтомология». Краснодар. КубГау. 2015.

«Агрономия» білім беру бағдарламасы студенттеріне «Тұқымтану» пәнін оқытудың маңыздылығы

Сейтбаев Қ.Ж., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент
kuandik_1960@mail.ru, <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5692-0592>

Аннотация: Мақалада ауыл шаруашылығының бағыты, тұқымтану ғылымын дамыту мақсатында тұқымның сапасы жоғары болса, одан алынатын өнімде соғұрлым жақсырақ болады. Өсімдіктану ғылымының негізгі мақсаты- тұқымды егіп, оны көп рет жинап алы. Оның көбеюі, өсімдіктердің түрлеріне байланысты мәліметтер беріледі.

Түйін сөздер: тұқым, тұқымтану, шаруашылық және сорттық сипаттамалары, өсу күші, тұқым тазалығы.

Резюме: В статье рассмотрено направление сельского хозяйства с целью развития семеноводства: чем выше качество семян, тем лучше получается из них продукт. Основная цель науки о растениях — многократно посадить семя и собрать его урожай. Приведена информация о его росте и видах растений.

Ключевые слова: семена, семеноведение, хозяйственные и сортовые характеристики, сила роста, чистота семян.

Annotation: The article examines the direction of agriculture with the goal of developing seed production: the higher the quality of the seeds, the better the product obtained from them. The main goal of plant science is to repeatedly plant a seed and reap its harvest. Information about growth and types of plants is provided.

Key words: seeds, genetics, economic and varietal characteristics, growth strength, purity of seeds.

Ауыл шаруашылығы саласын дамытып, сапалы өнімді жетістіру үшін ауыл шаруашылығы дақылдарының тұқымының сапасын арттыру мамандардың алдында тұрған міндетердің бірі болса, өсімдік тұқымын егу, жоғары оқу орындарында студенттерге өсімдік тұқымын себуді үйрету оқытушылардың алдында тұрған міндеттердің бірі болып табылады. Тұқымның сапасы жоғары болса, өнім соғұрлым жақсы болады.

Тұқым болашақта өсімдік дамитын тірі ағза болып саналады. Сонымен, тұқым болашақ өсімдіктің биологиялық, шаруашылық және сорттық ерекшеліктерін бейнелейді. Егіншілік тарихында тұқымның сапалық көрсеткішіне үлкен мән берілген [1,2].

Тұқымның үш сапалық белгісі бар: тұқымның сапасы, яғни отырғызуға жарамдылығы, өну жылдамдығы, қуаттылығы, тазалығы; тұқымның тазалығы: тұқымның белгілі бір тазалығының болуы, оның тұқымның көбею және өнімділік сипаттамалары.

Тұқым мен сорт тазалығының сапа белгілерінен басқа 1000 тұқымның салмағы, көлемі, тығыздығы, тұқымның бірдей мөлшері де үлкен мәнге ие. Дәл осы дақылдардың тұқымын зерттеу үшін тұқымтану туралы пән бар. Тұқым туралы пән- тұқымның дамуы мен өсуін, сыртқы орта факторларына сұранысын, тұқымды сапалы өсіру технологиясын, тұқымды егіске дайындау әдістерін зерттейтін ғылым. Сонымен қатар тұқымның ерекшеліктерін анықтау әдістемесін меңгереді.

«Тұқымтану» пәні ғылым үшін қолданылатын тұқыммен айналысады және оның мақсаты тұқым сапасын жақсарту болып табылады. Оның ғылыми зерттеу әдісі ретінде тұқым сапасын анықтау әдісі бар.

Тұқым шаруашылығы ғылымының міндеті- жаңа сорттардың тұқымдарын көбейту жүйесін сақтау, оның тазалығын сақтау және шаруашылықтарды осындай тұқымдармен

қамтамасыз ету болып табылады. Өсімдіқшаруашылығы ғылымының басты мақсаты- тұқымды егіп одан жоғары өнім алу болып табылады.

Тұқымды жан жақты және терең зерттеудің маңыздылығы- тұқымның тыныштық кезеңінде әртүрлі қолайсыз жағдайларға төтеп беруі, өзінің өміршеңдігін жоғалтпауы, ұзақ уақыт бойы өміршеңдігін сақтауы, бір өсімдікке ұқсас өсімдіктердің көп болуы, өзі және барлық осы қасиеттерді тұқым қуалау негізінде алады. Тұқым өзінің дамуын аяқтап, аналық өсімдіктен қоректік заттардың қажетті қорын алғаннан кейін, одан бөлініп, өздігінен өсе басатайды. Жақсы дамыған, сау, күшті аналық өсімдік жоғары сапалы тұқымның шығуына негіз болады. Отырғызу үшін мәдени өсімдіктердің тұқымдары мен жемістері пайдаланылады. Кез келген өсімдік піскен кезде жеміс береді, тұқымдары қалыптасады.

Тұқымның сапасына себу уақыты да үлкен әсер етеді, әрбір дақылдың биологиялық ерекшеліктеріне байланысты өсімдіктің отырғызу мерзімін анықтау қажет. Оңтайлы уақытта отырғызған кезде тұқым сапасы жоғары болады, себетбі бұл кезеңде топырақтың температурасы мен ылғалдылығы жеткілікті болса өсімдік жақсы қалыптасады. Мұндай өсімдіктер аурулар мен зиянды жәндіктерге төзімді болып табылады.

Тұқымның өнуі үшін белгілі бір жағдайлар жеткілікті болуы керек, яғни ылғал, температура, топырақтың құнарлылығы. Тұқымның өнуі күрделі биологиялық процесс, тұқымдағы еріген қоректік заттар өркенге, содан кейін сабақтарға барып түседі. Бүршіктер сабақ түзілу кезеңінде тұқымдағы қорлық заттарды ғана емес, топырақтағы қоректік заттарды да пайдаланады. тұқымның ұзақ уақыт бойы өміршеңдігін жоғалтпауы өте маңызды. Тұқымның биологиялық және экономикалық өміршеңдігі бар. Биологиялық өміршеңділік ұзақ уақыт бойы өміршеңдігін жоғалтпау қасиеті, ал экономикалық тиімділік- селекция кезеңінде оңтайлы жағдайда шартты өнгіштік деңгейін жоғалтпауында. Тұқымның өміршеңдігі өсімдіктің ботаникалық түріне, өсіру жағдайына және тұқымның сақталуына байланысты.

Тұқымның өнуі үшін белгілі мөлшерде ылғал қажет. Өсімдіктердің түріне байланысты ылғалға қойылатын талаптар әртүрлі. Тұқым- тірі организм, оның негізгі тіршілік факторлары тыныс алу, химиялық құрамының өзгеруі және т.б. Тұқымның дамуы оны жинау, сақтау және тыныштық кезеңіндеде тоқтамайды.

Тұқым піскен кезде, оның өміршеңдігі мен өну жылдамдығы қалыпты жағдайға оралуы үшін жинаудан кейін белгілі бір кезеңнен, яғни тыныштық кезеңінен өтуі керек. Тыныштық кезеңінің ұзақтығы өсімдік түріне және оның сорттық ерекшеліктеріне, аналық өсімдіктегі тұқымның дамуы мен пісіп жетілуіне, тұқымдарды жиағаннан кейінгі сақтау жағдайына байланысты блады. Бұл кезеңде тұқым физиологиялық және биохимиялық процестерден өтеді, ол толығымен және өсу қасиетіне ие болады. Тұқымның піскен кезеңіндегі жағдайға байланысты тыныштық кезеңде әртүрлі. Бұл кезең төмен температурада және балғын болса, тұқымның тыныштық кезеңі ұзарады, дәнді дақылдарды жинау кезеңінде өнім көп болса, егінді күнге қыздыру желдету арқылы тыныштық кезеңі уақытын қысқартуға болады.

Тұқымның себуге жарамдылығы деп бір партиядан негізгі дақыл тұқымның өну қасиеті бар таза тұқымдарды айтады. Тұқымның сапасы мемлекеттік стандарт бойынша дәл осылай арнайы зертханаларда анықталады. Тұқымның сапасын анықтау үшін отырғызуға бөлінген тұқым партиядан орташа сынама алынады. Барлық қолданыстағы ережелерді сақау қажет.

Бірінші сынама тұқымның тазалығын, өну жылдамдығын және күшін, өміршеңдігін және 1000 тұқым салмағын анытау үшін қолданылады. Екінші тұқым үлгісінен тұқымның ылғалдылығы және сақтау зиянкестерінің зақымдануы анықталады. Үшінші тұқым сынамасы оның аурулармен зақымдалғанын анықтау үшін қолданылады.

Жоғары оқу орындарында «Агрономия» білім беру бағдарламасы студенттеріне тұқымтану пәнінен ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізудің практикалық маңызы зор.

Олар тұқымның морфологиясын, биологиялық көрсеткіштерін, физиологиялық қасиеттерін, өсімдіктерді өсіру агротехникасы сияқты ғылыми жұмыстарды жасай алады.

Агрономия білім беру бағдарламасы бойынша студентер бірінші және екінші курста жалпы білім беретін және жалпы кәсіптік пәндерді өтеді. Екінші курстан бастап студенттер тұқым шаруашылығы, тұқымтану, ауыл шаруашылық дақылдарының селекциясы және тұқымшаруашылығы пәндерін оқи бастайды. Үшінші курстан бастап студенттер алған білімдерін өндірістік практикада қолданады және құзыреттіліктерін бекітеді.

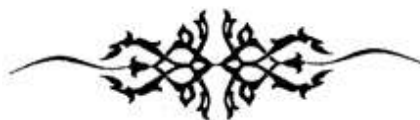
Тұқым шаруашылығы тұқымтану пәніне қарағанда ерекше емес, бірақ тұқым өсірушіні оқыту жалпы агрономды дайындаудан айтарлықтай ерекшеленеді. Студенттер тұқым шаруашылығы заңнамалық негіздерін, тұқымтану мәселелерін, егін жиаудан кейінгі тұқым өңдеу технологиясын және осы технологиямен байланысты механикаландырылған кешендерді, тұқымдық материалды жақсарту және көбейтудің биотехнологиялық әдістерін терең біліуімен ерекшеленуі керек.

Қазіргі кезде заманның тез динамикалық өзгерулері, соның ішінде селекция және тұқым шаруашылығы саласындағы арнайы білімге қатысты. Бұл әсіресе, тұқым шаруашылығының нормативтік құқықтық базасына және тұқымды сертификаттау мәселесіне қатысты мәселелерге қатысты ерекше байқалады.

Осы тұрғысынан Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының «Биология және ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасында «Агрономия» білім беру бағдарламасы бойынша оқу жоспарында «Тұқымдану», «Тұқым шаруашылығы» пәндері маман даярлаудың бірыңғай жүйесінде осы пәндер енгізілген.

Пайдаланылған әдебиетер:

- 1.Тарануха В.Г. Растениеводство.Горки БГСХА. 2017.-457 с.
- 2.Посевной и посадочный материал сельскохозяйственных культур. Кн.1. –Берлин. 2001, -312 с.
- 3.чупрова Л.В. проблема совершенствования образовательного процесса в вузе// педагогика: традиции и инновации: материалы международ.заоч. науч. Конф. Т.2.- челябинск, 2011.-С.100-102.

УДК:631

Көпжылдық құмай жүгері

Сейтбаев Қ.Ж., а.-ш.ғ.к., <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0001-5692-0592>

«Шерхан Мұртазы атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты» мекемесі, Тараз қаласы, Желтоқсан көшесі, 696, Қазақстан Республикасы, Kuandik_1960@mail.ru

Аннотация: Еліміздің оңтүстік өңірінде кездесіп атырған судың өткір тапшылығы егін шаруашылығын аса қиындатып, суармалы жерлерді егістік айналымнан шығаруға және ауыл шаруашылығы өнімінің күрт төмендеуіне алып келмекте. Осыған орай, еліміздің оңтүстік аймақтарына экологиялық жағдайларға бейімделген құрғақшылыққа және тұзға төзімді дақыл

Кілт сөздер. Көпжылдық құмай, құрғақшылыққа төзімді, тұзға төзімді сорттар, мал азықтық дақылдар, жасыл масса.

Аннотация: Острая нехватка воды, возникшая в южном регионе страны, весьма затрудняет сельское хозяйство, приводит к выводу орошаемых земель из обработки и резкому снижению сельскохозяйственного производства. В связи с этим это засухо- и солеустойчивая культура, адаптированная к экологическим условиям южных регионов страны.

Ключевые слова. Сорго многолетнее, засухоустойчивые, солеустойчивые сорта, кормовые культуры, зеленая масса.

Abstract: The acute shortage of water that has arisen in the southern region of the country greatly complicates agriculture, leads to the withdrawal of irrigated lands from cultivation and a sharp decrease in agricultural production. In this regard, it is a drought- and salt-resistant crop, adapted to the environmental conditions of the southern regions of the country.

Keywords. Perennial sorghum, drought-resistant, salt-tolerant varieties, forage crops, green mass.mass.

Құмай дақылы орта азия елдерінде бұрыннан белгілі құрғақшылыққа төзімді және топырақтың тұздануына төзімді галофитті дақыл болып табылады. Бұл дақыл соңғы жылдары көптеген мемлекеттерде сұранысқа ие болып атыр. Халықты азық түлікпен және мал шаруашылығын құс шаруашылығын қажетті мөлшерде жем базасымен қамтамасыз етуде құмай дақылы маңызды.

Дәнді, қантты және шөптесін құмай дақылдары көрші елдерде соның ішінде Өзбекстан және Түркменстанның суармалы жерлерінде кеңінен қолданылса, шөптесін құмайдың бір түрі – көпжылдық құмай жаңа дақыл түрі болып табылады. Ғалымдар өткен ғасырдың елуінші жылдарынан бері судан шөбімен салыстырғанда көпжылдық құмайды іріктеп жақсарту және біржылдық пішендер алу үшін Кубань және орталық Азиялық ВИР тәжірибе станцияларында көпжылдық құмай зерттелген [1,2]

Шөпті құмай түріне бір жылдық және көп жылдық жабайы түрлері жатады.оның ішінде құмайдың екі түрі өсіріледі: судан шөбі (*S.sudanense*) және жер асты тамырсабақтары бар көп жылдық құмай (*S.aimum Paradi*). Бұл түрлердегі 10-60 см және одан да көп тереңдікке топыраққа еетін қысқа және қалың тамырлардың ыолуымен ерекшеленеді. Ол бірнеше жыл бойы бір жерде өсетін дақыл болғандықтан өсіруге перспективалы саналады. Сыртқы түрі бойынша ол судан шөбіне жақын, бірақ одан кеш пісетіндігімен және өсімдіктің күштілігімен, құрғақшылыққа жақсы төзімділігімен, топырақтың тұздылығы мен дәнінің төгілмеуімен сипатталады.

Көпжылдық құмай тамыры терең, ылғал сүйгіш, жылуды жақсы көретін, құнарлы, топырақты қажет етеді. ол құрғақ және тығыздалған топырақта нашар өседі. Ол құрғақ және тығыздалған топырақта нашар өседі. Көпжылдық құмай өсімдігінің тамыр жүйесікөлденең тамыр және тік тамыр болып өседі. Көлденең тамырлардан өсімдіктің жер үсті мүшелерінің қалыптасуына негіз болады, терең орналасқан вертикал тамырлардан өсімдікті топырақтың терең қабаттарынан қоректік заттармен және ылғалмен қамтамасыз етеді.

Топырақты өңдеу кезінде көлденең тамыр сабақтар механикалық әсерден үзіледі. Бұндай жағдайда әрбір тамыр сабақ регенерацияға және жаңа өсімдікті қалыптастыруға қабілетті болады. Аналық өсімдіктер қоректік заттардың көп мөлшерімен тығыз тамырлар жасайды. Құмайдың тік өсетін тамырлары 30 см немесе одан да көп тереңдікке өспейді. Жас тамырлардың регенерациясы жоғары болады. Тік тамырсабақтары көпжылдық құмайдың гүлдеуінің басында, сабағы мен жапырақтары жеткілікті дамыған кезде өсе бастайды. Топыраққа терең ену қабілетінің арқасында тік тамырлар қатты аязда да жақсы қыстап шығады және келесі жылы жаңа өркендер береді. Тамырсабақтың

жоғары өміршеңдігі қоректік заттардың көп болуына және тыныштықта жатқан бүршіктердің көбірек болуына байланысты. Өркендердің өсуі белгілі бір ретпен жүреді, алдымен топырақ бетіне жақын орналасқандар өсе бастайды. Көпжылдық құмайдың тік тамырсабақтарымен қоректік заттардың бұл үнемді жұмсалуды ұйықтап жатқан бүршіктердің жаңаруына әсер етіп, көпжылдық құмайдың жоғары өміршеңдігін анықтайды. Сабақтардан басқа тік тамырлар да бастапқы тамырсабақтарды құрайды, олар көлденең тамырлар сияқты жаңа өсімдіктерді береді.

Сабағы цилиндр тәрізді, жапырақты, тегіс, түкті емес, борпылдақ паренхимаға толы. Сабағының биіктігі 1,8-2,2 м, жуандығы 0,4-1,2 см, түйін аралық саны 6-9 см. Төменгі сабақ түйіні көлденең тамырсабақтың өсуімен, сабақтың жаңа өркендері өсетін біріншілік қопсытқыш буын пайда болады. Орташа алғанда бір өсімдікте өркен саны 35-60 болады. Өсімдіктердің негізгі бөлігі түптеуші буыннан өседі. Өскіндердің қалыптасуы бүкіл вегетациялық кезеңде байқалады. Жапырағы жапырақ тақтасынан тұрады. Бір сабағында 7-8 жапырақ болады, олардың салмағы өсімдіктің жалпы масасындағы 35-50 пайызын құрайды.

Гүлшоғыры көп масақшалы, пирамида тәрізді жұмыртқа тәрізді, ұзындығы 25-35 см болады.

Сабақтан төмен орналасқан гүлдері жұп болып орналасады. Жемісі дәнді, масақ тәрізді қабыршақты тығыз жабылған, жұмыртқа тәрізді, тегіс. Көпжылдық құмай дәнінің 10000 тұқымының салмағы 6-12 г. Көпжылдық құмай дақылдары бірінші жылы шамамен 750-800 ц/га, ал келесі жылдары 4-5 орымда 800-900 ц/га жасыл масса береді.

Құмай тропиктік көпжылдық шөптесін өсімдік тіршілігінің бірінші жылында жоңышқаның өнімділігінен бірнеше есе, одан кейінгі жылдары бір жарым есе жоғары өнім береді.

Оны маусымда 5-6 рет орып алуға болады. Қарақалпақсан ғалымдарының зерттеулері бойынша 2010-2014 жылдары 1200 гектар суармалы жерден көпжылдық құмайдың «Азамат» сортынан үш орымда 870-1060 ц/га жасыл масса өнімін алған [3,4]

Көпжылдық құмай өсірудің агротехникалық әдістері дәнді және қант құмайының агротехникасынан айырмашылығы жоқ.

Көпжылдық құмайдақылын топырақ температурасы 14-15 градус болғанда терендігі 3-4 см терендікте себіледі, тұқым шығымдылығы гектарына 2,5-3,0 кг.

5-6 жапырақ пайда болғаннан кейін 180-200 кг/га аммофоспен қоректендіреді. Өсімдіктер 7-8 жапырақ пайда болған кезде, қажетінше культивация жасалып тыңайтқыштар беріледі. Суару уақыты өсімдіктің даму фазалары мен анықталады. Суару нормасы топырақ жағдайына, су ұстау қабілетіне ауа райының қолайлы жағдайларына және құмайдың биологиялық ерекшеліктерін ескере отырып анықталады.

Көпжылдық құмай дақылы болашақта құрғақшылық пен тұзға төзімді аймақтарда азық түлікпен қамтамасыз етуде үлкен маңызға ие. Еліміздің көптеген жерлерінде топырақтың сортаңдануы әртүрлі, олар көптеген мал азықтық дақылдарды өсіруге жарамсыз және соның салдарынан жақсы өнім бермейді. Сондықтан мұндай топырақтарда оның құрылымын жақсарту, өсіру шығындарын үнемдеу және мал шаруашылығына қажетті жем ресурстарын алу қажеттігі туындайды.

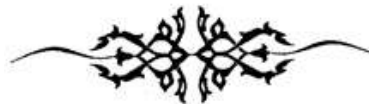
Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Еденбаев Д., Азизов К.К., Бобоев Ф.Г., Элмуродов А.Б. Многолетнее сорго. X всероссийская конференция молодых ученых и специалистов, ВНИИМК, 2019 г. 62 Узбекистан, Ташкентская область, Загиатинский район Научно-опытная станция по селекции и семеноводству кукурузы. 2019.

2. Massino A.I., Edenbaev D., Khujanazarov T.M. et al. Comparative performance of corn, sorghum and pearl millet growing under saline soil and water environments in Aral Sea Basin. J. Arid Land Stud. 2015. – 25. – P. 269-272.

3. Toderich K., Khalikulov Z., Popova V. et al. Sorghum and Pearl Millet for Crop Diversification, Improved Crop-Livestock Productivity and Farmers' Livelihood in Central Asia. ICBA. – 2013. – p.

4. Бобоев Ф., Азизов К. «Изучение сортов сорго и африканского проса в летних посевах». Журнал Агро илм, Ташкент. – 2013. – №3(27). – С. 42-43.

ЭОЖ 579:64

ДЭНДІК КОНЦЕНТРАТТЫҢ МИКРОФЛОРАЛЫҚ ҚҰРАМЫН САНДЫҚ ЖӘНЕ САПАЛЫҚ ТҰРҒЫДА АНЫҚТАУ

т.ғ.к., Маликтаева Пернекул Маликтайқызы
магистр Нұрболды Нұрхия Қанағатқызы
Шерхан Мұртаза атындағы
Халықаралық Тараз инновациялық институты
«Жаратылыстану» факультеті
«Стандарттау және ветеринария» кафедрасы
Sakosh_78@mail.ru

Түйіндеме. Жұмыста концентраттың микробиологиялық көрсеткіштері мен оларды сақтау кезіндегі өзгерістері мен дәндік концентраттың микрофлоралық құрамының сандық және сапалық тұрғыда анықтау мәліметтері келтірілген. Сақтау мерзіміне байланысты ұлттық сусын концентраттарының санитарлық-микробиологиялық көрсеткіштері келтірілген.

Кілттік сөздер. Сусын, микроағза, көрсеткіш, сапа, зерттеу, сақтау

КОЛИЧЕСТВЕННОЕ И КАЧЕСТВЕННОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ СОСТАВА МИКРОФЛОРЫ ЗЛАКОВОГО КОНЦЕНТРАТА

т.ғ.к., Маликтаева Пернекул Маликтайқызы
магистр Нұрболды Нұрхия Қанағатқызы
Международный Таразский
инновационный институт имени Шерхана Муртазы
Факультет «Естествознание»
Кафедра «Стандартизация и ветеринария»
Sakosh_78@mail.ru

Аннотация. В работе приведены данные количественного и качественного определения микробиологических показателей концентрата и изменений при их хранении и микрофлорного состава зернового концентрата. Приведены санитарно-микробиологические показатели национальных концентратов напитков в зависимости от срока хранения.

Ключевые слова. Напиток, микроорганизм, показатель, качество, исследование, хранение

Maliktayeva Pernekul Maliktaykyzy
Nurboldy Nurhia Kanagatkyzy
Sherkhan Murtaza International Taraz
Innovation Institute
Faculty of Natural Sciences,

Department of Standardization and Veterinary Medicine
Sakosh_78@mail.ru

Annotation. The paper presents data on the quantitative and qualitative determination of microbiological parameters of the concentrate and changes during their storage and the microflora composition of the grain concentrate. The sanitary and microbiological indicators of national beverage concentrates, depending on the shelf life, are given.

Keywords. Beverage, microorganism, indicator, quality, research, storage

Ұзақ сақталатын өнімдердің санитарлы-эпидемиологиялық жағдайы мезофильді аэробты және факультативті анаэробты микроағзалардың жалпы саны мен бактериялардың сандық көрсеткіштерімен (мысалы, ішек таяқшасы) бағаланады. Сақтау кезіндегі олардың тұрақтылығын зерттеу үшін келесі дәндік концентрат түрлерінің үлгілері таңдап алынды: күріш, арпа, тары, жүгері. Үлгілердің бастапқы ылғалдылығы 75%, ауаның салыстырмалы ылғалдылығына қатысты 14% құрады.

Сақтау кезінде ай сайын өнімнің микробиологиялық жағдайы зерттеліп отырды. Микрофлораның барлығы Мишутсин Е.Н. және Трисвятский Л.А. әдістемесі бойынша Жамбыл облыстық ветеринарлық зертханасында анықталды. Концентраттардың микробиологиялық құрамын зерттеудің тәжірибелік нәтижелері 1 кестеде көрсетілген.

1 кесте көрініп тұрғандай, аталған концентраттардың микробиологиялық көрсеткіштері нормативтен аспайды, қайнатуды қажет етпейтін концентраттар үшін бұл көрсеткіш – $5,0 \cdot 10^3$ құраса, ал көгеру саңырауқұлақтары үшін $5,0 \cdot 10^1$ құрады.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері жүгері дәнінің концентраты жоғары микробиологиялық ластану деңгейімен ерекшеленетінін көрсетті (3050 м.е.), одан кейінгі орынды арпа жармасы концентраты (2030 м.е.) мен күріш концентраты (2010 м.е.) иеленеді. Ең төменгі микробиологиялық ластану көрсеткішіне тары жармасының концентраты ие.

Концентраттардың әртүрлі микробиологиялық ерекшеліктері жармалар өндірісінде қолданылатын әртүрлі технологиялық операциялармен түсіндіріледі (ГТӨ - дәнді қайнату, ісіну деңгейі және т.б.).

Мысалы, арпа жармасын өңдеу келесі операциялардан тұрады: дәндерді уату, шлифтеу және жармаларды полировкалау. Шлифтеу ЗШН машиналарында кезектесіп орындалатын үшретті өңдеу жұмысынан тұрады, соның нәтижесінде абразивті дискілер мен металл дискілерінің әсерінен дәннің жемісті қабаттары мен тұқым қабаттары, сонымен қатар, ішінара алейронды қабат жойылады. Полировка – ЗШН машинасында шлифтелген жарманың тауарлық сапасын ары қарай жақсарту жұмыстарының орындалуы [1].

Кесте 1 – Ұлттық сусын концентраттары үшін микробиологиялық бастапқы көрсеткіштер

Концентрат	1г өнімдегі микроағзалардың саны	
	Бактериялар	Саңырауқұлақтар
Жүгері дәнінде	3050	Анықталған жоқ
Арпа жармасында	2030	Анықталған жоқ
Күріш жармасында	2010	Анықталған жоқ
Тары жармасында	1170	Анықталған жоқ

Жүгері дәнінен жасалған концентратта ең жоғары микробиологиялық бактериялардың болуы, тұқымынан ажыратылмаған қабыршақтанған жүгері дәнін қолданумен түсіндіріледі. Дән қабығында көптеген микробтар болады, сонымен қатар, тұқым микроағзалар үшін жағымды орта болып табылады.

Дәнді өңдеуде гидротермиялық әдісті қолдану шығарылатын жарманың технологиялық қасиетін, тағамдық және тұтынушылық қасеттерді арттырып қана қоймай, сақтау кезіндегі тұрақтылығын да арттырады.

Тары жармасының ең төменгі микробиологиялық көрсеткіші белгілі бір жылулық өңдеуден өткізілуімен түсіндіріледі [2].

Концентраттарда көгерген саңырауқұлақтар анықталған жоқ. Бұл олардың клеткасына жоғары температураның әсерімен түсіндіріледі, себебі саңырауқұлақтардың көпшілігі мезофилдер болып табылады.

Көгерген саңырауқұлақтардың болуы және концентраттарда басқа да микроағзалардың ең төменгі мөлшері, ылғалдылықтың аталған өнімдер үшін тиімді даму ортасы болып табылмайтынын көрсетті. Жоғарыда көрсетілгендей, сақтау кезіндегі көгерудің көпшілігі дәндік өнімдердегі мезофилдердің болуына байланысты, олар жабық ортада ылғалдылық 80-90% болған жағдайда дамиды.

Ылғалды аз қажет ететін саңырауқұлақтар – ксерофилдер. Олар салыстырмалы ылғалдылық 70% және өнім ылғалдылығы 14-15% болғанда дами бастайды. Ксерифилдер қатарына *Aspergillus* текті саңырауқұлақтардың жекелеген өкілдері (*Asp. Aspergillus. restrictus*, *Asp. repens*, *Asp. amstelodomi* және т.б.) жатады. Сондықтан да, жасалынған концентраттардың ылғалдылығы 10-11% құрайды, ксерофил саңырауқұлақтарының даму шарты тәжірибелік тұрғыда анықталған жоқ [3].

Сақтау кезінде дәндік концентраттың микрофлоралық құрылымының өзгерісін зерттеу

Құрғақ концентраттың микробиологиялық жағдайы 0-4°C жоғары температурада және салыстырмалы ауа ылғалдылығы 75% жағдайда 1,2,3 және 4 ай сақтау кезінде зерттелді. Кесте 3.2 көрініп тұрғандай, концентраттардың жалпы микробиологиялық құрамы мүлдем өзгерген жоқ. 1 ай сақтағаннан кейін жүгері дәнінен алынған концентраттың құрамындағы микробиологиялық мөлшері 3042 құрады, 2 айдан кейін – 3062, 3 айдан кейін – 3080, 4 ай сақтағаннан кейін - 3097 құрады. Арпа жармасынан жасалынған концентраттың құрамындағы микроағзалар саны 1 ай сақтағаннан кейін – 2045, 2 айдан кейін – 2059, 3 ай сақтау мерзімінен кейін – 2075, 4 айдан кейін – 2089 құрады. Дәл осындай жағдай күріш жармасы мен тары жармасының концентраттарында байқалды [4].

Ұлттық сусын өндіруге арналған концентраттардың санитарлық-микробиологиялық көрсеткіштері кесте 3.3 келтірілген, олардан көрініп тұрғандай, 1 және 2 ай сақтау кезінде саңырауқұлақтардың пайда болуы байқалған жоқ. 3 және 4 ай сақтағаннан кейін көгертікші саңырауқұлақтардың бірлі-жарым түрлері пайда болды.

Кесте 2 – Ұлттық сусын концентраттарының микрофлоралық құрамының сандық өзгерісі

Концентрат	1 г өнімдегі микроағзалардың саны				
	Сақтау ұзақтығы, ай				
	Бастапқы үлгі	1	2	3	4
Күріш жармасы	2010	2015	2030	2070	2101
Арпа жармасы	2030	2045	2059	2075	2089
Тары жармасы	1170	1183	1191	1200	1296
Жүгері дәні	3050	3042	3062	3080	3097

Концентраттарды зерттеу кезінде микроскопиялық саңырауқұлақтардың келесі түрлері анықталды: *Aspergillus fumigatus*, *Alternaria*.

Бұл ксерофильді түрлер негізінен құрғақ концентраттардың субстраттарында дамиды. Жүгері дәні мен арпа жармасынан *Aspergillus fumigatus* саңырауқұлақтары, ал

тары жармасының концентраттарынан *Aspergillus fumigatus* саңырауқұлақтары анықталды.

Ағымдардың ең үлкен мөлшері жүгері дәні мен перловка жармасының концентраттарынан анықталды.

Кесте 2 көрініп тұрғандай, концентраттарды 4 ай сақтағаннан кейін, оларды 3 ай сақтағаннан кейін пайда болған саңырауқұлақтардың түрлері пайда болды. Олардың саны рұқсат етілген қалыптан асқан жоқ. Қайнатуды қажет етпейтін концентраттардағы көгерткіш саңырауқұлақтардың саны 1г өнімде $5,0 \cdot 10^1$ аспауы керек.

Тәжірибе көрсеткендей, (1:10 қатынасында араластыру), 1г өнімдегі көгерткіш саңырауқұлақтардың саны жүгері дәні үшін – $5,0 \cdot 10^1$, перловка жармасының концентраты үшін – $4,0 \cdot 10^1$, тары жармасының концентраты үшін – $2,0 \cdot 10^1$ мөлшерінен аспауы керек және сәйкес талапқа толық жауап беруі керек.

Жарма концентраттарындағы саңырауқұлақтардың даму мүмкіндігі тек қана шикізатты алдын-ала дайындау әдісіне байланысты емес (булау немесе булаусыз орындау). Көгерткіш саңырауқұлақтардың дамуына сақтау кезіндегі температура да әсер етеді.

Жарма концентраттарының органолептикалық көрсеткіштерінің өзгерісіне сақтау ұзақтығы әсер етеді. Концентраттардың сапалық көрсеткіштерін бағалау 1,2,3 және 4 айлық сақтау кезінде 10 балдық жүйе бойынша бағаланды.

Тәжірибелік зерттеулердің нәтижелері сақтау кезінде концентраттардың сапалық көрсеткіштерінің өзгермегенін көрсетті. Өнімнің сыртқы түрі, түсі мен консистенциясы бастапқы деңгейде болды.

Жарма концентраттарының сапасының төмендеуі қышқылдану кезінде орын алатын липид жүйесінің, глицеридтер құрылымының, май қышқылдарының, биологиялық белсенді заттардың бұзылуының нәтижесінде болады.

Өнімдердегі липидтердің қышқылдануы ақуыз және көмертегімен әрекеттесіп, әртүрлі тұрақтылықтағы қарсылыстар мен құрылымдар түзеді. Бұл заттар ережеге сәйкес, жарма концентраттарына жағымсыз, қышқыл дәм береді [5].

Құрғақ сүт өнімдері

Құрғақ сүтті өнімдер сүтті өнімнен ылғалды алу арқылы дайындалады. Олар жақсы сақталады, тасымалдау ыңғайлы. Оларды көбіне таспалы немесе бүркеу арқылы алады.

Нормальді немесе майы алынған пастерленген сүтті вакуум аппаратта қоюлатып кептіреді. Таспалы кептіруде қоюланған сүтті жұқа етіп қыздырылған біліктің үстіне жаяды, нәтижесінде олар кебеді. Құрғақ сүтті суытып, уытады. Бұл әдісте көбінесе негізінен майсыз өнім қолданылады.

Бүркеу арқылы кептіруде алдын-ала дисктер көмегімен камерада 150°C -қа дейін қыздырылған ауамен кептіреді.

Бұл әдіс көбіне қолданыста, себебі өнімнің сапасы жоғары және жақсы ериді.

Сонымен бірге құрғақ тез еритін сусынды да өндіреді. Арнайы қондырғыда бүркеу кептіргіште суды қаныққан бумен ылғалдайды, бұл кезде сүт бөлшектері іріленеді. Бұл кезде тез еруге қабілетті болады.

Құрғақ сүттің құрамында (%): су – 4, ақуыз – 25,5, май – 25, лактоза – 39,4, тыңайтқыш заттар – 6. 100г құрғақ сүттің энергетикалық құндылығы 475ккал немесе 1987кДж.

Жоғары сортты сүттің түсі – ақ, жеңіл крем түстес, ал таспалы әдіспен алынған сүттің түсі – крем түстес болады. Бірінші сортта құрғақ сүттің күйіңкіреген кейбір бөлшектері жіберіледі.

Бөтен дәмдер мен иістер жіберілмейді. Бірінші сортты құрғақ, сүтті өнімдер қоғамдық пайдалануға жіберілмейді. Құрғақ сүтті өнімнің ылғалдылығы – 4-7%, қышқылдығы - 21°T (жоғары майлы кілегейде 65°T), құрғақ кілегейде ылғалдылық -

42%. Құрғақ кілегейде 10% қант болу керек.

Дайын сусын алу үшін 40-45°C суда еріту керек. Құрғақ, сусымалы өнімді металл немесе қиыстырылған бактарда, кленкалы қорапта, қағаз қапшықтарда, салмағы 25-30кг фанерлі-штампты бөшкелерде буып түйеді.

Қышқыл сүт құрғақ өнімді 1-10°C температурада 3 ай сақтауға болады. Ауаның салыстырмалы ылғалдылығы - 75% болуы тиіс.

Кесте 3 – 3 ай сақтағаннан кейін ұлттық сусын концентраттарының санитарлық-микробиологиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Зерттеу нысаеы			
	Концентраттар			
	Жүгері дәні	Перловка жармасы	Күріш жармасы	Тары жармасы
Саңырауқұлақтардың түрлері				
Микроскопиялық саңырауқұлақтар мен улану	Aspergillus fumigatus, Mucor	Aspergillus fumigatus, Mucor	Alternaria	Aspergillus fumigatus
Био сынамадағы үлгілердің зияны	Теріс.	Теріс.	Теріс.	Теріс.
Өсіп шыққан саңырауқұлақтар ағымының саны				
Aspergillus fumigatus	1	1	-	1
Mucor	1	1	-	-
Alternaria	-	-	1	-
Барлығы:	2	2	1	1

Концентраттардың органолептикалық көрсеткіштерінің ең төменгі өзгерісі күріш және перловка жармасында байқалды.

Бұл оның құрамында басқа жармалармен салыстырғанда липидтердің төмен болуымен түсіндіріледі.

Кесте 4 – Ұлттық сусын концентраттарының сақтау процесі кезіндегі органолептикалық көрсеткіштері

Сапалық көрсеткіштер	Сақтаудан кейінгі сапаны бағалау, баллдар (айлар)				
	0	1	2	3	4
Сыртқы түрі	8,86±0,07	8,85±0,05	8,79±0,04	8,68±0,03	8,63±0,06
Түсі	9,72±0,06	9,72±0,02	9,70±0,01	9,62±0,06	9,31±0,05
Иісі	9,65±0,03	9,63±0,04	9,60±0,05	9,37±0,08	9,05±0,07
Дәмі	9,42±0,07	9,42±0,07	9,39±0,02	9,36±0,05	8,41±0,03
Консистенциясы	8,93±0,01	8,92±0,02	8,91±0,06	8,77±0,03	8,52±0,02

Кесте 5 – 4 ай сақтағаннан кейін ұлттық сусын концентраттарының санитарлық-микробиологиялық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Зерттеу нысаны			
	Концентраттар			
	Жүгері дәні	Перловка жармасы	Күріш жармасы	Тары жармасы

Саңырауқұлақтардың түрлері				
Микроскопиялық саңырауқұлақтармен улану	Aspergillus fumigatus, Alternaria Mucor	Aspergillus fumigatus, Mucor	Aspergillus fumigatus, Alternaria	Aspergillus fumigatus
Биосынама бойынша үлгілердің зияны	теріс	теріс	теріс	теріс
Өсіп шыққан саңырауқұлақтар ағымының саны				
Aspergillus fumigatus	2	2	2	2
Mucor	2	2	-	-
Alternaria	1	-	1	-
Барлығы	5	4	3	2

Қорытынды. Сүт – табиғи, жоғары тамақтық өнім, онда барлық адам ағзасына қажетті заттар бар. Сүттің құрамында – ақуыз, майлар, көміртегілер, минералды тыңайтқыштар, дәрумендер жеңіл сіңетін түрде болады.

Қышқыл сүт өнімдер де барлық негізгі тамақтық, жақсы тепе-теңдіктегі жеңіл сіңетін және тұтыну сапасын қанағаттандыратын заттардан тұрады. Олар көміртегі қышқылын, сүтті қышқылын және т.б. дәмдік заттарды жинайды.

Осы өнімнің тірі микроағзаларі адамның ішінде орналасып, зиянды заттардың пайда болуына жол бермейді. Қышқыл сүт өнімдері қажетті диеталық қасиетке ие, көбі (қымыз, кефир т.б.) емдік қасиетке ие.

Қолданылған әдебиеттер

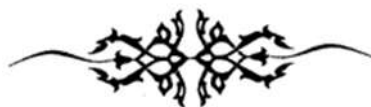
1 Мынбаева А.Б. Разработка технологии концентрата для национального кисломолочного напитка на основе зернового сырья: автореф...канд. техн. наук: 05.18.12 - Алматы, 2001. –19 с.

2 Байхожаева Б.У., Мынбаева А.Б., Спандияров Е. Разработка технологии получения сухого концентрата для кисломолочного напитка // Хранение и переработка сельскохозяйственной продукции. – 1999, № 1, - с.100-103.

3 Байхожаева Б.У., Мынбаева А.Б., Спандияров Е. Разработка сухого концентрата для национального напитка: тезисы докладов Республиканской научно-практической конференции «Состояние, проблемы и перспективы развития пищевых технологий в условиях реформирования экономики Казахстана ». - Алматы, АТУ, 1998, - с. 77-78.

4 Спандияров Е., Сапаралиев М.С. Линия для производства кисло-молочного напитка на основе зернового сырья: информ. листок. – Жамбыл: Жамбыл / ЦНТИ, 1993. - № 2. - 4 с.

5 Мельников Е.М., Панфилова С.Н., Ширин Ю.И. и др. Переработка зерна овса и кукурузы за рубежом: Экспресс – инф. серия «Муком.-круп. пром-ть». – М., ЦНИИТЭИ Минзага СССР, 1980. - Вып.12.

УДК 004.423

Основы фреймворка FLASK для написания web-страниц в PYTHON

Карбозова И.А., Майкон Н.Ж., Ким Д.К.
Факультет «Естественные науки», кафедра «Информационно-коммуникационные технологии»,
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы

Аннотация: Данная статья охватывает тему создания веб-приложений с использованием Flask – популярного фреймворка на языке Python. В статье описывается процесс установки Flask и создания первого приложения, а также рассматривается механизм роутинга для связывания URL-адресов с функциями-обработчиками запросов. Статья предназначена для разработчиков, которые хотят овладеть основами работы с Flask и создать веб-приложения на языке Python.

Ключевые слова: Python, Flask, фреймворк, веб-приложение, роутинг, функции-обработчики

Flask – это легковесный фреймворк для разработки веб-приложений на языке программирования Python. Он обеспечивает минимальный набор инструментов и библиотек, необходимых для создания веб-приложений, но при этом обладает достаточной гибкостью для расширения и адаптации под конкретные потребности разработчика [2].

Flask не имеет определенного способа работы с базами данных, аутентификацией и другими аспектами, что позволяет разработчикам использовать любые сторонние библиотеки и решения для создания приложений. Такой подход делает Flask универсальным инструментом для разработки веб-приложений любого уровня сложности.

Функциональность Flask включает в себя следующие основные компоненты:

1. Роутинг и обработка запросов: Flask предоставляет удобный способ определения URL-адресов и связывания их с функциями, обрабатывающими запросы.

2. Шаблонизация: Flask использует библиотеку Jinja2 для генерации HTML-кода, что упрощает создание динамических веб-страниц.

3. Работа с формами: Flask позволяет легко обрабатывать отправленные пользователем данные через формы на веб-страницах.

4. Взаимодействие с базами данных: Flask не имеет своего встроенного инструмента для работы с базами данных, но с помощью сторонних библиотек, таких как SQLAlchemy, разработчики могут легко интегрировать базы данных в свои приложения.

5. Аутентификация: Flask позволяет создавать системы аутентификации для веб-приложений. Flask-Login - это одно из расширений Flask, предназначенных для работы с системами аутентификации.

6. Расширяемость: Flask позволяет использовать сторонние библиотеки и пакеты для создания приложений любой сложности.

Flask является одним из самых популярных фреймворков для разработки веб-приложений на Python, благодаря своей гибкости, простоте и легковесности [3].

Установка Flask довольно проста. Для начала, необходимо убедиться, что у вас установлен Python на вашем компьютере. Flask поддерживает Python версии 3.6 и выше.

В первую очередь, для установки фреймворка Flask, необходимо выполнить следующую команду (Рис. 1).

```
$ pip install flask
```

Рисунок 1 – Установка фреймворка

Теперь, когда установлен Flask, можно приступить к созданию первого Flask-приложения.

Для создания простого Flask-приложения необходимо:

1. Создание экземпляра класса Flask;
2. Функция-обработчик HTTP запроса;
3. Запуск проекта.

Рассмотрим каждый пункт по отдельности.

Создадим простое приложение, которое будет выводить "Это домашняя страница" при обращении к корневому URL в веб-браузере [3].

Первым шагом необходимо создать экземпляр класса Flask для текущего файла.

Для этого нужно импортировать модуль Flask и создать экземпляр класса Flask (Рис. 2).

```
from flask import Flask
app = Flask(__name__)
```

Рисунок 2 – Импорт модуля и создание экземпляра [разработано автором]

Здесь `__name__` – это имя текущего модуля, которое Flask использует для поиска других файлов в вашем приложении.

Вторым шагом определяем функцию-обработчик, которая будет вызываться при обращении к корневому URL [4]. Эта функция будет возвращать строку "Это домашняя страница" (Рис. 3).

```
@app.route('/')
def home():
    return 'Это домашняя страница.'
```

Рисунок 3 – Функция обработчик [разработано автором]

Декоратор `@app.route('/')` указывает, что функция `home()` должна вызываться при обращении к корневому URL-адресу.

Последним пунктом запускаем Flask-приложение (Рис. 4).

```
if __name__ == '__main__':
    app.run()
```

Рисунок 4 – Запуск Flask приложения [разработано автором]

Здесь `if __name__ == '__main__':` проверяет, является ли текущий файл главным, и только тогда запускает сервер Flask с помощью метода `app.run()`.

Необходимо сохранить файл и запустить его.

После запуска сервера, по адресу `http://127.0.0.1:5000` на экране будет отображаться текст "Это домашняя страница." (Рис. 5).

Это домашняя страница.

Рисунок 5 – Вывод строки в веб-браузере [разработано автором]

Первое Flask приложение создано. При необходимости можно изменять этот код и добавлять новые функции, чтобы создавать более сложные веб-приложения. Теперь рассмотрим, как использовать роутинг в Flask для настройки обработки запросов на разных URL-адресах. В статье уже использовался декоратор с роутингом, но остановимся немного подробнее на данной технологии.

Роутинг (routing) в Flask – это механизм, который позволяет настраивать обработчики запросов для разных URL-адресов. Flask использует декораторы Python для определения роутинга. Для настройки роутинга в Flask используется декоратор `@app.route`. Декоратор принимает URL-адрес в качестве аргумента и связывает его с функцией-обработчиком, которая будет вызываться при обращении к этому URL-адресу. В качестве примера добавим функцию-обработчик `about()` которая будет выводить текст "Это страница о чём-то.". Для этого перед функцией используем декоратор `app.route('/about')` (Рис.6).

```
from flask import Flask

app = Flask(__name__)

@app.route('/')
def home():
    return 'Это домашняя страница.'

@app.route('/about')
def about():
    return 'Эта страница о чём-то'

if __name__ == '__main__':
    app.run()
```

Рисунок 6 – Полный код приложения [разработано автором]

Необходимо сохранить файл и запустить его. После перехода по адресу <http://127.0.0.1:5000> в веб-браузере будет отображаться сообщение "Это домашняя страница.". При переходе по адресу <http://127.0.0.1:5000/about>, будет отображаться сообщение "Эта страница о чём-то." (Рис. 7).

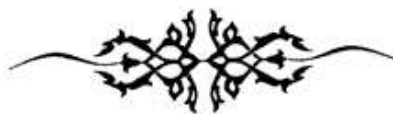
Рисунок 7 – Страница about [разработано автором]

Заключение

В целом, Flask представляет собой легковесный и гибкий фреймворк для создания веб-приложений на языке Python, который обладает широкими возможностями для разработки и отладки приложений.

Список литературы:

1. Доусон М. Программируем на Python [Текст] / Доусон М. – СПб.: Издательский Дом ПИТЕР, 2022
2. Гэддис Т. Начинаем программировать на Python [Текст] / Т. Гэддис. – СПб.: БХВ-Петербург, 2021
3. Васильев А.Н. Программирование на Python в примерах и задачах [Текст] / Васильев А.Н. – М.: Бомбора, 2021, 2022.

ӘОЖ 378.01

Нейронды желілік технологияларды пайдаланатын web-беттер интерфейсінің иерархиялығын бағалаудың web-қолданбасын жобалау

Пайызов Н.Қ.-магистрант, Жоранова Н.Ж-аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан
Аңдатпа

Нейрондық желі технологияларын пайдалана отырып, веб-беттердің иерархиясын бағалау жүйесінің архитектурасын құрастыру. Нейрондық желі технологияларын пайдалана отырып, веб-беттердің иерархиясын бағалау жүйесін енгізу және сынау. Мақала жұмысының мақсаты нейрондық желілік технологияларды пайдалана отырып, веб-беттер интерфейсінің иерархиясын бағалау жүйесін әзірлеу болып табылады. Бұл

мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет: Пәндік аумақты зерделеу, интерфейс иерархиясын бағалау әдістеріне салыстырмалы талдау жасау. Веб-бет интерфейсін иерархиясын бағалау әдістемесін әзірлеу. Болашақта қосымша зерттеулер жоспарлануда. Иерархияны бағалау үшін мүмкіндіктер тізімін кеңейту. Сараптамалық бағалау мен есептелген метрикалық мән арасындағы байланысты зерттеу. Веб-бет интерфейсін иерархиясы мен гетерогенділігін бағалауға арналған модульдерді бір жүйеге біріктіру.

Аннотация

Проектирование архитектуры системы оценки иерархии веб-страниц с использованием нейросетевых технологий. Внедрение и тестирование системы оценки иерархии веб-страниц с использованием нейросетевых технологий. Цель статьи — разработать систему оценки иерархии интерфейса веб-страниц с использованием нейросетевых технологий. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: изучить предметную область, провести сравнительный анализ методов оценки иерархии интерфейсов. Разработка методики оценки иерархии интерфейса веб-страницы. В будущем планируются дальнейшие исследования. Разверните список функций, чтобы оценить иерархию. Исследование взаимосвязи между экспертной оценкой и рассчитанным значением метрики. Интеграция модулей оценки иерархичности и неоднородности интерфейса веб-страницы в единую систему.

Annotation

Designing the architecture of a system for assessing the hierarchy of web pages using neural network technologies. Implementation and testing of a system for assessing the hierarchy of web pages using neural network technologies. The purpose of the article is to develop a system for assessing the hierarchy of the interface of web pages using neural network technologies. To achieve this goal, it is necessary to solve the following tasks: study the subject area, conduct a comparative analysis of methods for assessing the hierarchy of interfaces. Development of a methodology for assessing the hierarchy of a web page interface. Further studies are planned in the future. Expand the list of functions to appreciate the hierarchy. Study of the relationship between expert assessment and the calculated metric value. Integration of modules for assessing the hierarchy and heterogeneity of the web page interface into a single system.

Кілттік сөздер: нейрондық желі, нейрондық желі технологиялары, веб-бет, ақпараттық технология, веб-беттер иерархиясы,

Ақпараттық технологияның дамуымен пайдаланушы интерфейсін пайдаланушының ақпараттық жүйелермен жұмыс істеу процесінде маңызды рөл атқара бастайды. Ал бүгінде адамның өзара әрекеттесуі тек интуитивті қабылдау деңгейінде жүзеге асырылатын, пайдаланушы интерфейсін жоқ мұндай ақпараттық өнімді атау қиын шығар. Осылайша, пайдаланушы интерфейсін пайдаланушы мен веб-сайт арасындағы байланыс үшін негізгі, ал кейбір жағдайларда жалғыз арнаға айналады.

Көрнекі тартымды веб-сайт интерфейсін пайдаланушының сайтпен өзара әрекеттесуі туралы жағымды әсер қалдыруға көмектеседі және нәтижесінде пайдаланушының компания иесіне оң көзқарасын қалыптастырады және адалдықты нығайтады.

Сондай-ақ, тартымды интерфейс веб-сайтты пайдалану ұзақтығына тікелей әсер етеді, веб-сайтқа сұраныстың артуы себептерінің бірі ретінде қызмет етеді және оны ұзақ мерзімді пайдаланудың кепілі болып табылады.

Заманауи бағдарламалық қамтамасыз етуді жобалау саласындағы маңызды міндет тек тиімді және жоғары сапалы ақпараттық жүйелерді енгізу ғана емес, сонымен қатар оларды жеке қажеттіліктерге бейімдеу болып табылады. Пайдаланушы, бұл оның нақты аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету үшін жүйені оңтайландыру арқылы пайдаланудың қарапайымдылығын қамтамасыз етеді.

Қолдануға жарамдылықты бағалаудың заманауи әдістері пайдаланушылармен сұхбат алу мен сауалнамалар жүргізуден бастап, көздің қозғалысын бақылауға арналған күрделі техникалық құрылғыларды және пайдалану мүмкіндігін автоматты түрде бағалау жүйелерін пайдалануға дейінгі әдістер мен құралдардың жеткілікті кең ауқымын білдіреді. Бұл мақалада машиналық оқыту әдістеріне негізделген ақпараттық жүйелер интерфейсінің бейімделуін жүзеге асыру тәсілдері талқыланады. Бұл мәселені шешу үшін нейрондық желі ұсынылады бейімдеу әдісі және одан алынған бағдарламалық қамтамасыз ету.

Веб-сайт интерфейстерінің функционалдығын және көрнекі тартымдылығын бағалау қазіргі уақытта өте субъективті, өйткені ол ең алдымен адамның қабылдау ерекшеліктеріне байланысты. Веб-сайтты пайдаланушылардың әртүрлі топтары жеке қалауларға және мәдени сипаттамаларға негізделген пайдаланушы интерфейсінің сапасы туралы мүлдем басқа тұжырымдар жасай алады. Осы себепті автоматтандыру құралдарын пайдалана отырып, дұрыс және бір мағыналы пайдалану мүмкіндігін бағалауды алу міндеті туындайды.

Нейрондық желілер - бұл деректердегі үлгілерді тануға арналған, адам миының үлгісінен жасалған алгоритмдер жиынтығы. Олар алынған массивтерді машинаны қабылдау арқылы түсіндіреді - тәуелділік функцияларын есептеу, таңбалау немесе бастапқы кіріс деректерін кластерлеу. Олар векторларда қамтылған сандық үлгілерді таниды, оған барлық нақты деректер, мейлі ол кескіндер, дыбыс, мәтін немесе уақыт сериясы болсын, аударылуы керек.

Нейрондық желі үшін кіріс деректері болады:

- пайдаланушы анықтаған кезеңдегі сату статистикасы;
- күнтүрі (жұмыс күндері, демалыс күндері, мереке күндері);
- акциялар мен жеңілдіктер.

Ыңғайлы және пайдаланушы талаптарына бейімделген интерфейстерді жасау мәселесі бұрыннан бар. Бұл мәселе бойынша әзірлеушілердің көзқарастары мен соңғы пайдаланушылардың субъективті тілектері арасында қайшылықтар бар [1]. Ұйымдардың бизнес-процестері тұрақты дамуда, бұл сәйкесті талап етеді, ақпараттық жүйенің модификациялары, оның ішінде интерфейс. Бұл процесті автоматтандыру айтарлықтай төмендейді, ақпараттық жүйені әзірлеу және жаңғырту процесінде уақыт пен материалдық шығындар. Интерфейсті бейімдеу мәселесін шешу кезінде параметрлерді бағалау мен автоматтандырудың қолданыстағы тәсілдеріне талдау жасалды.

Веб-беттер интерфейсінің иерархиясын бағалаудың әзірленген жүйесі веб-беттің алдын ала өңделген скриншоты негізінде есептелген метрикаға негізделген нейрондық желіні және дисплейді пайдалана отырып, оларды одан әрі өңдеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін веб-қосымша болып табылады. Пайдаланушыға интерфейсін бағалау нәтижесі.

Осыған байланысты веб-қосымша келесі функционалдық және функционалды емес талаптардың бір қатарын қанағаттандыруы керек.

Функционалдық талаптар

1. Жүйе пайдаланушыға веб-интерфейстің скриншотын жүктеп салу үшін интуитивті пайдаланушы интерфейсін қамтамасыз етуі керек.

2. Жүйе жүктелген суретті өңдеуді және алынған сипаттамалар негізінде оны одан әрі талдауды қамтамасыз етуі тиіс.

3. Жүйе оның кескіні бойынша веб-интерфейсті бағалау нәтижесін көрсетуі керек.

Функционалды емес талаптар

1. Жүйе python тілінде жүзеге асырылуы керек.

2. Жүйе .jpg, .png сияқты әртүрлі кескін пішімдерімен жұмыс істеу мүмкіндігіне ие болуы керек.

Жүйені пайдалану опциялары

1-суретте пайдаланушының жүйемен әрекеттесу процесі үшін пайдалану жағдайларының диаграммасы көрсетілген. Диаграмманың ішінде жүйенің пайдаланушысы болып табылатын «Пайдаланушы» актері веб-бет интерфейсінің иерархиясын бағалау жүйесімен өзара әрекеттеседі.

Пайдаланушының пайдаланушы интерфейсін суретін жүктеп салу мүмкіндігі бар («Веб-сайттың скриншотын жүктеп салу» жағдайын пайдалану), сондай-ақ жүктелген кескінді жүйе бағалауының нәтижелерін («Нәтиже алу» пайдалану жағдайы). «Нәтижені алу» пайдалану жағдайына сонымен қатар пайдаланушы интерфейсін сапасы есептелген скриншот өлшемдері негізінде анықталатын «Пайдаланушы интерфейсін сапасын анықтау» пайдалану жағдайын қамтиды.

Сурет1.Қолдану жағдайының диаграммасы

Веб-беттердің иерархиясын бағалау әдісін әзірлеу

Веб-бет интерфейсін иерархиясы - бұл веб-парақ интерфейсін элементтерінің өзара байланысы мен аймақтары арасындағы өзара байланыс дәрежесі, атап айтқанда: түймелер, мәтін, суреттер, сілтемелер және басқа элементтер.

Пайдаланушы интерфейсін элементтерінің күрделі пішіні болуы мүмкін болғандықтан, ерекшелелулер, көлеңкелер және басқа сәндік әсерлер болуы мүмкін, біз интерфейс элементтерін тікбұрышты контурлар ретінде қарастырамыз.

Пайдаланушы интерфейсін элементтерінің контурлық көрінісі 1-суретте көрсетілген.

Веб-парақ интерфейсін иерархиясын бағалаудың бекітілген әдісінің болмауына байланысты өзіміздің бағалау әдістемесін әзірлеу қажеттілігі туындады.

Зерттеу бөлігі ретінде иерархияны бағалау үшін келесі көрсеткіштер тізімі жасалды:

1) координаталықтордаэлементтердіңтуралануыныңболуы;

- 2) көрнекілік;
- 3) жалпытығыздық;
- 4) салыстырмалыбайланыс.

2-суретте координаталық осьтер бойымен тураланған элементтері бар интерфейс көрсетілген. Қызғылт нүктелі сызық бірнеше элементтер үшін туралау *сызықтарын көрсетеді*.

Сурет 3. Координаталық осьтер бойымен тураланған элементтермен интерфейс

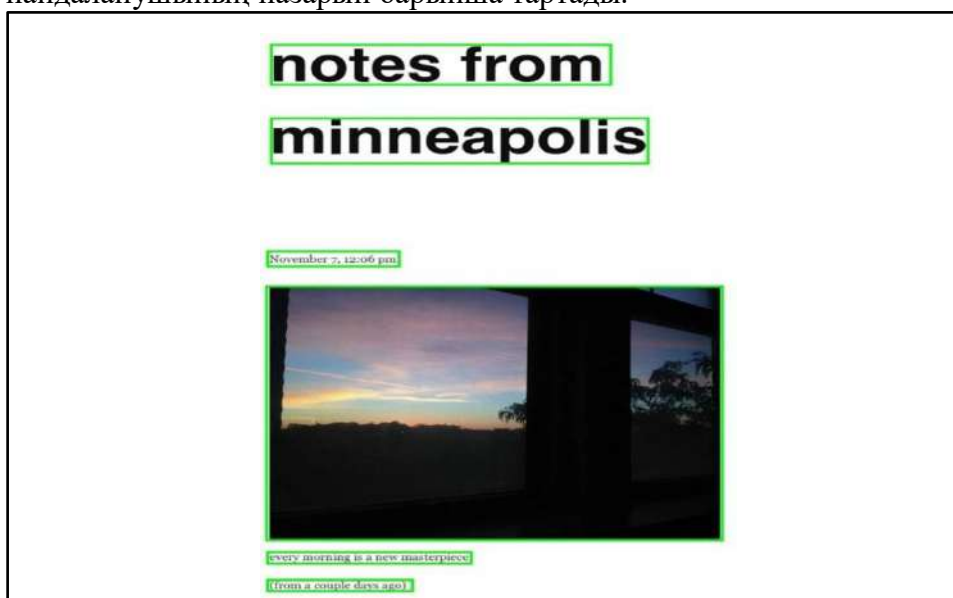
3-суретте координат осьтері бойынша элементтердің тураланбаған интерфейсінң мысалы көрсетілген.

Көрнекілік

Көрнекілік пайдаланушыға веб-бетте, функционалды интерфейс элементін де немесе суретте қажетті ақпаратты жылдам табуға мүмкіндік береді.

Бұл метриканың мәнін анықтайтын негізгі параметр элементтің ауданы болып табылады.

4-суретте әртүрлі өлшемдегі элементтері бар веб-беттің интерфейсін көрсетілген. Барлық элементтердің ішінде ең үлкен аумаққа ие кескін элементі, мәтіндік ақпаратты қамтитын басқа элементтерге қатысты жеткілікті үлкен аумаққа ие тақырып сияқты пайдаланушының назарын барынша тартады.

Сурет 4. Әртүрлі өлшемдегі элементтермен интерфейс

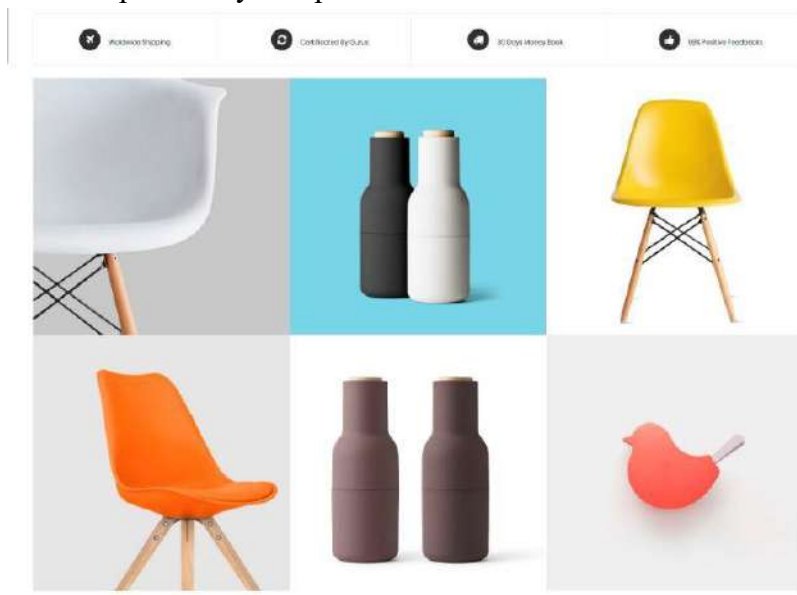
Жалпы тығыздық

Жалпы тығыздық элементтермен интерфейстің кептелуін бағалауға мүмкіндік береді. Артық жүктелу пайдаланушының ақпаратты қабылдауын қиындатады, соның салдарынан 5-суретте пайдаланушы интерфейсінің скриншоты көрсетілген, өзара әрекеттесу процесін қиындататын элементтердің үлкен саны веб-сайты бар пайдаланушы интерфейске қанағаттану деңгейін төмендетеді [14].

Іске асыру процесінде ішкі қабаттардың әртүрлі саны мен ішкі қабаттардың нейрондары арасындағы байланыстары бар бірқатар нейрондық желінің архитектурасы зерттелді.

Сурет 5. Элементтермен шамадан тыс жүктелген интерфейс
6-суретте элементтердің аз саны бар скриншот көрсетілген, бұл пайдаланушының веб-сайтпен әрекеттесуін қарапайым және айқын етеді.

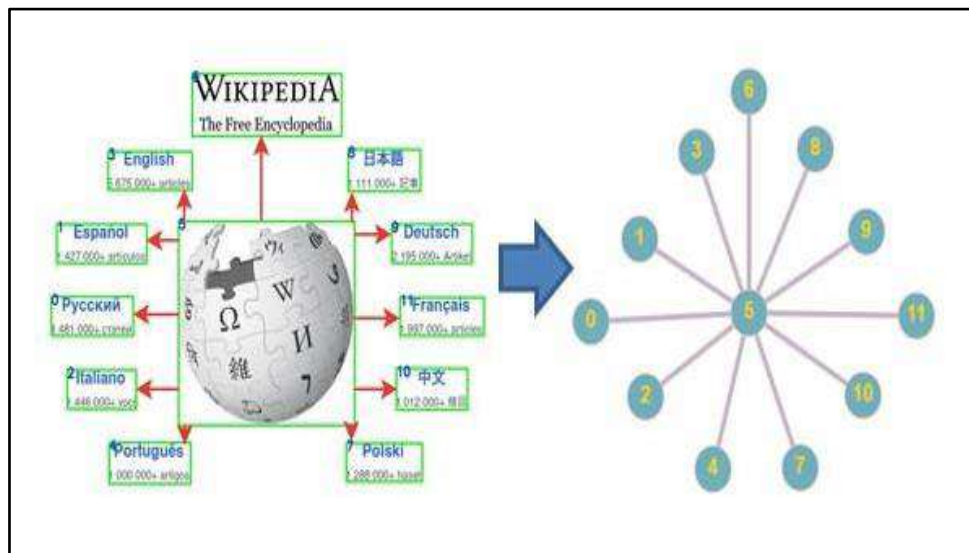
Сурет 6. Интерфейс элементтермен шамадан тыс жүктелмеген

Салыстырмалы байланыс

$G(V, E)$ жазық граф болсын, мұндағы V графиктің төбелерінің жиыны, үшін біз веб-интерфейс элементтерінің жиынын қабылдаймыз, E – веб-интерфейс элементтері арасындағы байланыстарды сипаттайтын график жиектерінің жиынтығы.

7 суретте, мысалы, бір шыңның көмегімен байланыс графигін тұрғызу әдісі көрсетілген.

Сурет 7. Шыңға арналған қосылыс графигінің шеттерін салу

Веб-қосымшаны енгізу үшін келесі технологиялар пайдаланылды:

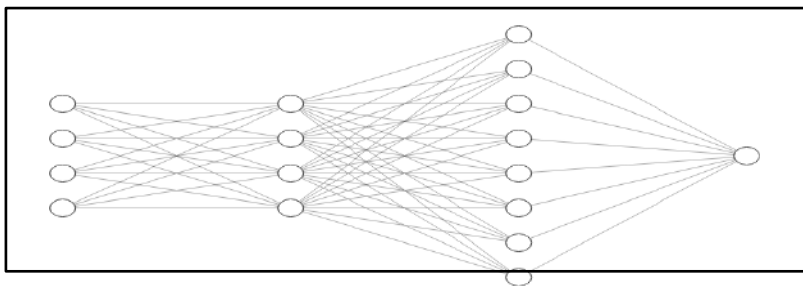
- 1) Python бағдарламалау тілінің 3.6 нұсқасы;
- 2) Контурды таңдауға арналған Open CV компьютерлік көру кітапханасы интерфейсі элементтерінің шұңқыры;
- 3) нейрондық желіні дамыту және оқыту үшін Keras және Tensorflow нейрондық кітапханалары;
- 4) Python тілінде веб-қосымшаны енгізуге арналған колбалық құрылым. Жүйенің жұмыс істеу алгоритмі

Жүйенің жұмыс істеу алгоритмі келесі кезеңдерден тұрады:

- 1) суретті дайындау;
- 2) әзірленген бағалау әдісіне сәйкес көрсеткіштерді есептеу;
- 3) нейрондық желіні оқыту;
- 4) оқытылған нейрондық желіні пайдалана отырып, сапа бағасын алу.

Веб-бет интерфейсінің иерархиясын бағалау үшін сарапшыға интерфейсін зерттеуде анықталған метрикаға сәйкес бағалауға мүмкіндік беретін сауалнама әзірленді: координаттар торында элементтердің туралануының болуы, көрнекілігі және жалпы тығыздығы. Көрнекі бағалаудың қиындығына байланысты салыстырмалы байланыс сауалнамаға енгізілмеді. Жоғарыдағы алгоритмнің 3-кезеңі бір рет орындалады. Әрі қарай есептелген метрикалық мәндер оқытылған нейрондық желі арқылы өңделеді.

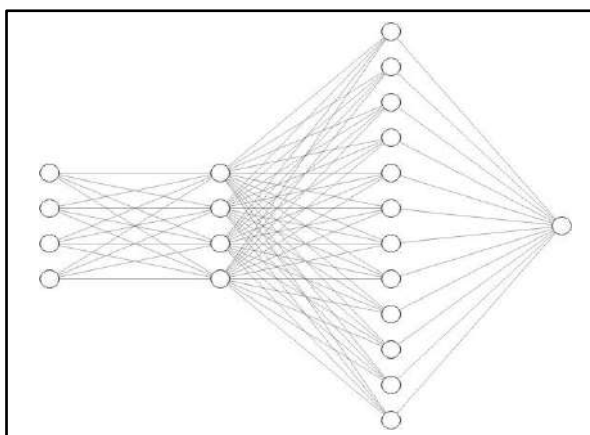
Нейрондық желі архитектурасының бірінші нұсқасында екі ішкі қабат, бірінші ішкі қабатта 4 нейрон, екінші ішкі қабатта 8 нейрон болды, 16-сурет.

Сурет 8.Нейрондық желі архитектурасы. 1 нұсқа

300 деңгейдегі оқыту нәтижелері бойынша нейрондық желі оқу деректерінің жиыны бойынша 76%, тестілеу деректерінің жинағы бойынша 72% дәлдік көрсетті.

Нейрондық желі архитектурасының екінші нұсқасында екінші ішкі қабаттағы нейрондар саны архитектураның бірінші нұсқасымен салыстырғанда 12 нейронға дейін ұлғайтылды, 9-сурет.

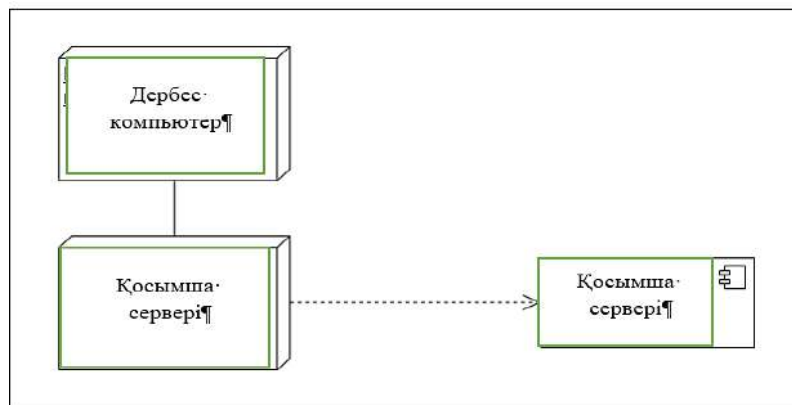

Сурет 9.Нейрондық желі архитектурасы. 2-нұсқа

Веб-қосымша Flask құрылымы арқылы жүзеге асырылады және суретті жүктеп салу пішіні және скриншотты өңдеу нәтижелерін және онда орналасқан қате туралы хабарларды көрсетуге арналған пішіні бар веб-бет болып табылады.

Жүйе архитектурасы

Жобаланған жүйенің архитектурасы клиент-сервер архитектура моделіне негізделген. Жүйемен пайдаланушы интерфейсі – бұл кескінді жүктеп салуға арналған пішінді, сондай-ақ кескінді өңдеу нәтижелерін және қате туралы хабарларды көрсету аймағын қамтитын веб-бет.

Сурет 10.Орналастыру диаграммасы

Жобалау кезеңінің шеңберінде веб-бет интерфейсінің иерархиясын бағалау әдісі әзірленді, жүйенің жұмыс істеу алгоритмінің кезеңдері анықталды, жүйе мен қолданба архитектурасының мінез-құлық аспектілері жобаланды.

Ақпараттық жүйені орналастыру схемасы 10-суретте көрсетілген.

Пайдаланушы өзінің дербес компьютері арқылы өзара әрекеттеседі

Жүйеде жүктелген кескінді жүктеу және одан әрі өңдеу үшін функционалдылықты қамтамасыз ететін веб-жобаны орналастыратын «Қолданбалар сервері» қолданбалы сервері бар «Жеке компьютер». Суретті өңдегеннен кейін пайдаланушы нәтижені Интернет-шолғышта HTTP сұрауына жауап ретінде алады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бубарева О.А., Вайцель Н.С. Подход к проектированию пользовательского интерфейса в системах реального времени на базе онтологий // Южно-Сибирский научный вестник. 2018. № 1. С. 82-86.
2. Яковлев Ю.С., Курзанцева Л.И. О развитии адаптивного человеко-машинного интерфейса и критериях его оценки в учебных системах // Образовательные технологии и общество. 2013. Т. 16. № 1. С. 547-563.
3. Дорофеева М.И., Погорелов В.И. Методы оценки юзабилити веб-интерфейсов // Альманах научных работ молодых ученых XLVII научной и учебно-методической конференции Университета ИТМО. Том 7. – С. 127–130.
4. Купер А., Рейман Р., Кронин Д., Носсел Д. Интерфейс. Основы проектирования взаимодействия. – СПб.: Питер, 2018. – 720 с.
5. Николенко С., Кадурина А., Архангельская Е. Глубокое обучение. – СПб.: Питер, 2018. – 480 с.
6. Перминов Н.А., Бакаев М.А. Разработка прикладной онтологии для оценки качества пользовательских веб-интерфейсов. // Материалы VII Международной конференции “Знания - Онтологии - Теории” (ЗОНТ-2019) 7-11 октября 2019 г., Новосибирск. – С. 311–321.
7. [Электронный ресурс] URL: https://www.researchgate.net/publication/256197830_A_machine_learning-based_usability_evaluation_method_for_eLearning_systems (дата обращения: 27.05.2021 г.).

ОӘК 004

Мобильді технологиялар. Мобильді құрылғыларға арналған қолданбалы әдістерді дамыту

Битенов М.Б., магистрант, Иманбекова А.Н. аға оқытушы М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ, Тараз қ.

Андатпа

Мақалада қазіргі таңдағы мобильді технологиялар, мобильді қосымшаларды құру әдістері мен құралдары қарастырылып, талданды. Мобильді қосымшалардың қазіргі жағдайы және олардың даму тенденцияларына талдау жүргізілді.

Мобильді қосымшаларды әзірлеудің әртүрлі әдістері мен алгоритмдері, соның ішінде жергілікті, гибриді және Web қарастырылады. Заманауи мобильді қосымшаларды әзірлеудің негіздері мен әдістеріне талдау жүргізілді. Мобильді қосымшаны құруға арналған құралдар қарастырылды. Мобильді құрылғыларға арналған қосымшаның

қауіпсіздігі талданды. Android жүйесіне арналған қосымшаны әзірлеудің маңыздылығы көрсетілді. Қосымшаны құруға арналған технология таңдалды.

Аннотация

В статье рассмотрены и проанализированы современные мобильные технологии, методы и инструменты создания мобильных приложений. Проведен анализ современного состояния мобильных приложений и тенденций их развития.

Рассматриваются различные методы и алгоритмы разработки мобильных приложений, включая локальные, гибридные и Web. Проведен анализ основ и методов разработки современных мобильных приложений. Рассмотрены инструменты для создания мобильного приложения. Проанализирована безопасность приложения для мобильных устройств. Была продемонстрирована важность разработки приложения для Android. Была выбрана технология для создания приложения.

Annotation

The article discusses and analyzes modern mobile technologies, methods and tools for creating mobile applications. The analysis of the current state of mobile applications and trends in their development is carried out.

Various methods and algorithms for the development of mobile applications, including local, hybrid and Web, are considered. The analysis of the basics and methods of developing modern mobile applications is carried out. The tools for creating a mobile application are considered. The security of the application for mobile devices has been analyzed. The importance of developing an Android application was demonstrated. The technology was chosen to create the application.

Кілттік сөздер: Мобильді технологиялар, мобильді қосымша, смартфон, платформа, Android жүйесі.

Қазіргі заманда мобильді технологиялар күнделікті өмірде кеңінен қолданылуда. Әрбір адамда мобильді телефон бар. Мобильді құрылғылар күннен күнге күрделене түсуде. Смартфон, коммуникаторлар, планшеттер және т.б. құрылғылар пайда болуда. Бұл құрылғылар сипаттамалары кешегі жұмыс үстелдерінен кем түспейді, оларда операциялық жүйемен басқарылатын өте күрделі бағдарламалық-аппараттық кешендер операциялық жүйелер бар.

Миллиондаған заманауи адамдар жақсы көретін смартфондарды әрқашан және барлық жерде алып жүреді. Смартфондар қарапайым ұялы телефоннан негізінен операциялық жүйенің болуымен ерекшеленеді. Бүгінгі таңда жетекші орындарды Android және iPhone платформалары алады.

Мобильді қосымша интернет байланысынсыз жұмыс істей алады. Мобильді қосымшаның мақсатты аудиториясы - жолда уақытты басқаруға арналған оңай құралды қажет ететін әлеуетті пайдаланушылар. Google Play дүкенінде ұқсас қызметтер саны көп емес, жалпы мүмкіндіктері бар қолданбалар бар, сонымен қатар ерекше мүмкіндіктері бар. Қолданбалы жасаушылар аналогтарымен теңдессіз жаңа функционалдығы бар пайдаланушыларға қызығушылық танытады. Бұл қолданба шешілетін мәселенің қарапайымдылығы мен ерекшелігін сақтайды - жылдам қосу мүмкіндігі бар. Қолданбамен өзара әрекеттесу үшін сізге көптеген әрекеттерді орындаудың және ұқсас қолданбаларда көп болатын көптеген мәзірлер арқылы шарлаудың қажеті жоқ.

Жұмыс мақсаттары:

1. Android жүйесіне арналған мобильді құрылғыларға арналған қосымшаларды әзірлеуде білімді оқып, меңгеру.
2. Платформаның қосымшаларымен және мүмкіндіктерімен танысу.
3. Android жүйесіне арналған қосымшаны әзірлеудің маңыздылығын көрсету.
4. Уақытты бақылауға арналған мобильді қосымшаны әзірлеу.

Android платформасы Linux ОЖ ядросына негізделген операциялық жүйені, аралық бағдарламалық жасақтаманы және ендірілген мобильді қосымшаларды біріктіреді.

Android мобильді платформасын әзірлеу және дамыту ОНА (Open Handset Alliance) басқаратын OSP (Android Open Source Project) жобасы аясында жүзеге асырылады.

1. Көрініс жүйесі (View System) – бұл тізімдер сияқты компоненттерді қамтитын қосымшалардың сыртқы түрін құруға қызмет ететін кеңейтілетін функционалдығы бар көріністердің бай жиынтығы, кестелер, енгізу өрістері, түймелер және т. б.

2. Мазмұн провайдерлері – олардың деректеріне қол жеткізуге мүмкіндік беретін қызметтер.

3. Ресурстар менеджері (Resource Manager) ресурстардың жолдық, графикалық және басқа түрлеріне қол жеткізуге арналған.

4. Хабарлама менеджері (Notification Manager) кез-келген адамға қолданба күй жолағында реттелетін хабарландыруларды көрсетуге мүмкіндік береді.

5. Әрекет менеджері (Activity Manager) қолданбалардың өмірлік циклін басқарады және әрекет бойынша шарлау жүйесін ұсынады.

1. Media Libraries- packetvideo ' s OpenCORE негізіндегі кітапханалар, танымал аудио және бейне форматтарын ойнатуды және жазуды қолдауға арналған (MPEG4, H. 264, MP3, AAC, AMR, JPG, PNG және т.б.).

2. Surface Manager- менеджер қол жеткізуді басқарады. 2D және 3D графикалық қабаттарды көрсету ішкі жүйесі.

3. LibWebCore- Android шолғышының барлық күші кіріктірілген заманауи веб-шолғыш қозғалтқышы

4. 2D графикасымен жұмыс істеуге арналған SGL қозғалтқышы.

5. 3D кітапханалары-OpenGL негізіндегі 3D графикалық қозғалтқышы.

6. FreeType-қаріптермен жұмыс істеуге арналған кітапхана.

7. SQLite-реляциялық мәліметтер базасымен жұмыс істеуге арналған қуатты жеңіл қозғалтқыш.

Android жүйесінде Java тілінің негізгі кітапханаларының көптеген функционалдығын қамтамасыз ететін негізгі кітапханалар жиынтығы бар.

Мобильді қосымшаларды әзірлеу технологиясы. Мобильді қосымшаларды әзірлеу кезінде таңдауға болатын көптеген платформалар мен құралдар бар. Барлық құралдарды шартты түрде үш негізгі санатқа бөлуге болады: web қолданбасы, гибриді қолданба, жергілікті қолданба. Олардың әрқайсысын қарастырамыз.

Web қолданбалары-мобильді құрылғыда көру үшін оңтайландырылған сайт. Веб-қосымшалар жұмыс істеу үшін телефон шолғышын пайдаланады. Веб-қосымшаларды қолданбалар дүкенінен жүктеудің қажеті жоқ, көбінесе пайдаланушылар берілген URL мекен-жайына өтіп, содан кейін бетбелгіні смартфонның басты экранында осы бетке бекіту мүмкіндігіне ие болады. Сондай-ақ, мұндай қосымшаларды кейбір браузерлерде бар арнайы веб-қосымшалар дүкендері арқылы таратуға болады. Веб-қосымшалардың басты ерекшелігі - олардың кросс - платформасы-барлық құрылғыларда қосымша бейімделусіз жұмыс істеу мүмкіндігі.

Артықшылықтары: кросс-платформа; орнатуды қажет етпейді; қысқа даму циклі. Жаңартулар өзгерістер енгізілгеннен кейін жылдам күшіне енеді. Кемшіліктері: интернетке тұрақты қосылуды қажет етеді; смартфонның жүйелік мүмкіндіктеріне және басқа смартфон бағдарламалық жасақтамасына қол жеткізе алмайды; әр түрлі телефон модельдерінде қосымшаның бірдей жұмысына қол жеткізу қиын.

Жергілікті мобильді қосымша, жергілікті қосымшалар - смартфонның белгілі бір операциялық жүйесі үшін арнайы жасалған қосымшалар. Мұндай қосымша қолданбаларға арналған арнайы дүкендер арқылы жеткізіледі. Жергілікті қолданбалар ең жақсы пайдалану мүмкіндігін, ең көп мүмкіндіктердің қолжетімділігін және пайдаланушы интерфейсін әзірлеу нұсқауларына (Android User Interface Guidelines) жақсырақ сәйкестікті қамтамасыз етеді. Жергілікті қосымшалар, әдетте, әр түрлі платформалар үшін әр түрлі болатын интеграцияланған даму ортасын (IDE) қолдана отырып жасалады. Бұл құралдар қажет, өйткені жергілікті қосымшаларды әзірлеу қиынырақ. Жергілікті

қосымшалардың басты артықшылығы-жұмыс жылдамдығы, әр түрлі құрылғылардағы сыртқы түрі.

Артықшылықтары: құрылғының барлық мүмкіндіктерін пайдалана алады; белгілі бір операциялық жүйенің стилистикасына ең дәл сәйкес келеді; ең жақсы өнімділік; қолданбаны жылдам іске қосу; фондық режимде жұмыс істеу; интернет қосылымынсыз жұмыс істей алады; пайдаланушыға үлкен сенім беретін ресми дүкендерден келеді. Кемшіліктері: әр платформа үшін бөлек енгізу қажет; ұзақ даму циклі; өндірістің жоғары құны болуында.

Гибридті қолданба -бұл HTML5 және JavaScript көмегімен жасалған web қолданбасы, содан кейін платформаның кірістірілген мүмкіндіктеріне қол жеткізуге мүмкіндік беретін жіңішке жергілікті контейнерге оралған. Гибридті қосымша-бұл web қосымшасы мен жергілікті арасындағы шешімге келу. Жергілікті қолданбалар сияқты, олар қолданбалар дүкені арқылы таратылады және құрылғының қол жетімді мүмкіндіктерінің көпшілігін пайдалана алады. Web қосымшалары сияқты, олар браузерде көрсетілетін HTML-ді пайдаланады, тек браузер қосымшаның өзіне ендірілген. Гибридті қолданба web әзірлеу құралдарын пайдаланғысы келетіндер үшін өте қолайлы, бірақ мобильді операциялық жүйенің мүмкіндіктеріне қол жеткізуді қажет ететіндерге өте қолайлы. Қосымша бір рет әзірленеді, содан кейін әр нақты платформаның жергілікті тілдеріне таратылады.

Артықшылықтары: кросс-платформа; құрылғының мүмкіндіктеріне қол жеткізу; әзірлеу әрбір платформа үшін жергілікті қолданбаны әзірлеуге қарағанда арзанырақ; ресми дүкендерден жеткізіледі. Кемшіліктері: қолданба өнімділігінің төмендігі; қолданба стилі платформаға қатысты нұсқауларға сәйкес келмеуі мүмкін; пайдаланушы интерфейсі мен платформаның жалпы стилінің барлық мүмкіндіктерін қайталай алмайды.

Архитектурадан тәуелсіздік және портативтілік. Java компиляторы байт кодтарын шығарады, яғни қолданба модульдері архитектуралық тәуелсіз форматқа ие, оны әр түрлі платформаларда түсіндіруге болады. Бір платформада жасалған бағдарлама басқаларында жұмыс істейді. Стандарт кез-келген аппараттық және бағдарламалық жасақтамада жүзеге асырылуы мүмкін көп ағынды қолдайтын платформа.

- Жүйеге кірудің сәтсіз әрекеттері сияқты барлық негізгі оқиғалар, қолданбаның бұзылуы және жүйелік оқиғалар тіркелуі керек.

- Қорғалған қосымшалар мен функционалдылық үшін жүйе керек.

- Көп факторлы аутентификацияны пайдалану мүмкіндігі немесе автомобильді құрылғыларды басқару.

- Сақтау және беру кезіндегі деректер тиісті шифрлау стандарттарын пайдалана отырып шифрлануы тиіс. Мобильді қосымшаларға арналған әртүрлі аутентификация механизмдері:

- Бір факторлы аутентификация: мұнда пайдаланушыға қолданба іске қосылған немесе орындалған сайын құпия сөзді енгізу қандай да бір қорғалған әрекет ұсынылады.

- Екі факторлы аутентификация: аутентификация екі рет орындалады.

- Бірыңғай кіру: мобильді қосымша интеграцияланған кәсіпорынның барлық қауіпсіз корпоративті қосымшаларға кедергісіз қол жеткізуге арналған шешімдер:

- Басқа аутентификация режимдері:

- Бет ерекшеліктері сияқты биометрияны қолдана отырып аутентификация, сөйлеу, өрнектер, саусақ іздері және т. б.

Ақпараттық тәуекелдерді басқарудың келесі саясаттары қолданылуы керек:

- Барлық қосымшалардың қауіптері мен осалдықтарын мерзімді бағалау.

- Әкімшілер үшін қашықтағы деректерді тазарту әдістері.

- Қорғау үшін мобильді құрылғыларды пайдаға жарату саясаты бизнес үшін құпия және маңызды деректер.

- Вирустар мен зиянды бағдарламаларды сканерлеу.

- Алдын алу үшін сүзгілер мен сканерлер орнатылуы керек.

- Экранды құлыптау саясаты қолданылуы керек.
- Jailbreak сияқты қосымшаларды орнатуды шектеу рұқсатсыз пайдаланудың алдын алу.

Қолданбаны әзірлеу. Дербес компьютер қолданбалары. Операциялық жүйе компьютердің барлық аппараттық және бағдарламалық ресурстарын басқарады. Ол компьютердің әртүрлі құрамдас бөліктері арасындағы байланыс құралы ретінде жұмыс істейді.

Төменде операциялық жүйенің кейбір негізгі мүмкіндіктері берілген:

Перифериялық құрылғыларды басқару. Операциялық жүйе әртүрлі құрылғылар арасындағы байланыстырушы драйверлерді пайдалана отырып басқарады. Жүйедегі әрбір қосылған құрылғыны бақылайды. Құрылғыларды бақылайтын құрылғы енгізу/шығару контроллері деп аталады. Деректер файлын басқару. Біркелкі шарлау және деректер файлдарын пайдалану үшін; Файлдық жүйе әдетте файлдар мен ішкі каталогтар тұратын қалта каталогтарына ұйымдастырылады. Операциялық жүйе әрбір файл мен қалта үшін файл орны, пайдаланушылар сияқты ақпарат журналын жүргізеді, файлды, жасалған күнін, қол жеткізу құқықтарын және т.б. Бұл ақпарат операциялық жүйе ресурстарды тиімді бөлуге және босатуға мүмкіндік береді.

Жадты басқару. Жадты басқару бастапқы жадты басқаруды қамтиды, ол деректер немесе байттар жинағы болып табылады, мұнда әрбір деректер элементі немесе байт жад мекенжайы немесе орны бар. Бастапқы жад орталық процессор арқылы тікелей қол жеткізуге болатын жылдам репозиторийді қамтамасыз етеді.

Дербес компьютерге негізделген қолданбалар – бұл белгілі бір операциялық жүйелер мен аппараттық платформаларда жұмыс істеуге арналған бағдарламалар. Бұл бағдарламалық жасақтаманы әзірлеудің бастапқы кезеңдерінде қолданылған алғашқы қолданбалар болды.

Дербес компьютер қолданбаларының негізінен екі түрі бар, атап айтқанда дербес компьютер қолданбалары және клиент-сервер қолданбалары.

Дербес компьютер қолданбалары – белгілі бір операциялық жүйеде жұмыс істейтін тәуелсіз бағдарламалар. Бұл қолданбалар әдетте желі ресурстарын пайдаланбайды және көп пайдаланушы режимін қолдамайды. Мәтіндік процессорлар, калькуляторлар және медиа ойнатқыштар сияқты бағдарламалар осы санатқа жатады.

Дербес компьютер пайдаланушысымен әрекеттесу үшін пайдаланушы интерфейсі.

-Клиент-сервер қолданбалары. Клиент-сервер қосымшаларында орталықтандырылған серверге қосылған әрбір терминалдық компьютерде клиенттік бағдарламалық қамтамасыз ету орнатылады. Клиенттік бағдарлама соңғы пайдаланушыдан деректерді алады және мәліметтерді желі арқылы орнатылған арнайы сеанс арқылы серверлік бағдарламалық құралға жібереді.

Мобильді қосымшаны әзірлеу кезеңдері:

1. Идеяны анықтау, платформаны таңдау;
2. Техникалықтапсырма;
3. Прототип жасау;
4. Дизайн;
5. Әзірлеу;
6. Тестілеу;
7. Жариялау;
8. Сүйемелдеу.

Мобильді қосымшаны әзірлеу кезінде дизайнның жоғары сапалы болуына көп көңіл бөлінеді.

Мобильді қосымша дизайны – программаның сыртқы түрі (интерфейсі) мен құрылымы.

Мобильді операциялық жүйелер. Мобильді қосымшаларды әзірлеуге арналған екі танымал платформаны қарастырамыз: iOS және Android.

Android-бұл Java-ға негізделген және Google қолдайтын ашық бастапқы мобильді қосымшаларды әзірлеу платформасы[3].

Қазіргі уақытта ұялы телефондар электрондық поштаны, ойындарды, жаңалықтарды және т.б. тексеру үшін жиі қолданылады.

Төменде мобильді операциялық жүйенің әртүрлі деңгейлері берілген:

0-деңгейге аппараттық және үшінші тарап жабдықтары кіреді.

1-деңгейге жүйелік кітапханалар, үшінші тарап кітапханалары және жүйелік қызметтер кіреді.

2-деңгейге құрылғы қосымшалары мен үшінші тарап қосымшалары кіреді.

Сурет 1. Мобильді құрылғыларға арналған операциялық жүйелер

Android архитектурасы келесі төрт қабатты қамтиды:

- Өтінім
- Қолданбалар платформасы
- Кітапханалар немесе Android Runtime
- Linux Ядросы

Мобильді операциялық жүйелер бір-бірімен тығыз байланысты, ұялы телефонның интерфейсі мен функциялары, бағдарламалық жасақтаманың операциялық жүйесінің атауы мен нұсқасын тек телефонның тиісті параметрлерінен табуға болады[6]. Apple iOS, Google Android бар.

Оларды келесідей сипаттайды:

- iOS
- Android
- Windows 10 Mobile
- Sailfish OS
- Ubuntu Touch

Мобильді қосымшаны жобалау негіздері. Тиімді мобильді қосымшаны әзірлеу әртүрлі аспектілерді қамтиды. Әзірлеуші пайдаланушы интерфейсі, ең жақсы дизайн әдістері, оңтайлы интеграция әдістемелері, үлгілер, қауіпсіздік және т. б. сияқты әртүрлі элементтерді ескеруі керек.

Мобильді қосымшаны сәтті орналастыру сонымен қатар мыналарды қамтиды тиімді тестілеу және сенімді орналастыру әдістері.

Қолданбаларда смартфонның мүмкіндіктерін пайдалану. Смартфонның "ақылды телефон" екендігі ешкімге құпия емес: операциялық жүйенің міндетті түрде болуын және құрылғының функционалдығын едәуір кеңейтетін қосымшаларды орнату мүмкіндігін болжайды. Бір жағынан, смартфон ұялы телефонның барлық әдеттегі функцияларын орындайды және де ықшам өлшемдерінің арқасында әрқашан қолда болады. Екінші

жағынан, процессор мен операциялық жүйенің болуына байланысты толыққанды компьютердің көптеген функцияларын орындауға мүмкіндік береді.

Ең алдымен смартфон экранына назар аударайық. Қазіргі смартфондарда экран құрылғының алдыңғы панелінің барлық дерлік аумағын алады, жоғары ажыратымдылыққа ие және жанасуға сезімтал. Осы сезімталдықтың арқасында құрылғымен және оның қосымшаларымен өзара әрекеттесуге болады, виртуалды басқару элементтерін пайдалануға болады, көбінесе экранда көрсетілетін түймелерді де пайдаланамыз. Осыған байланысты физикалық түймелерге қажеттілік жоқ. Смартфондарда touch интерфейсі - виртуалды басқару элементтеріне негізделген интерфейс жүзеге асырылады, оларды таңдау қарапайым түрту арқылы, сондай-ақ қимылдарды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Егер сенсорлық нүктелер бірнеше болса (яғни бірнеше саусақтар қолданылады), мұндай интерфейс қазірдің өзінде multi-touch деп аталады.

Смартфондардың тағы бір ерекшелігі - телефон иелерінің көпшілігі үшін бұл "ақылды телефонды" аудио немесе бейне ойнатқыш ретінде пайдалану мүмкіндігі маңызды рөл атқарады, сондықтан заманауи құрылғылар барған сайын мультимедиялық болып келеді Android платформасында мультимедианы өңдеуге арналған кітапханалар жиынтығы бар екендігі белгілі media Framework, ол жалпы медиа форматтарының көпшілігіне қолдау көрсетеді. Осыған байланысты, Android жұмыс істейтін смартфондар үшін әзірленген қолданбаларға аудио және бейне жазу мен ойнатуды, сондай-ақ суреттермен жұмыс істеуді біріктіруге болады.

Смартфондардың маңызды және жиі қолданылатын ерекшелігі камераның болуы, бұл сізге барлық қызықты нәрселерді түсіруге мүмкіндік береді. Фотосуреттер мен бейне материалдарды алу мүмкіндіктерінің өсуімен осы материалдармен жұмыс істей алатын қосымшаларға қажеттілік артады. Android платформасы қолданушыларға фотосуреттер түсіруге немесе бейнелер жазуға мүмкіндік береді, қандай да бір жолмен алынған материалдарды өңдеуге және оларды әрі қарай пайдалануға мүмкіндік беретін қосымшаларды әзірлеу.

Смартфондардың көпшілігінде GPS модулі, ал кейбіреулері тіпті GPS/GLONASS модулі бар, бұл мұндай құрылғыны рельефті бағдарлау құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Көптеген тиісті бағдарламалық жасақтамасы бар смартфон GPS навигаторын алмастыра алады. Әзірленіп жатқан қосымшаларда, егер екеуі де бір жерде болса, құрылғы мен хост координаттарын алу мүмкіндігін қосу және осы координаттарды кез-келген мақсатта пайдалану өте пайдалы. Мысалы, жүгіру, велосипедпен, шаңғымен және т. б. кейбір қашықтықтарды жүріп өту кезінде адамның (спортшының) параметрлерін бақылауға мүмкіндік беретін қолданбалар бар. Мұндай бағдарлама жаттығу кезінде жұмыс істейді (құрылғы спортшымен бірге жүруі керек), соңында сіз маршруттың толық статистикасын ала аласыз: Нақты жүру уақыты, қашықтық, көтерілу/түсу, орташа жылдамдық, жұмсалған калория және т. б. Ақпараттың көп бөлігі GPS спутниктерінен алынған мәліметтерге негізделгенін ескеріңіз.

Акселерометрді экранның бағытын өзгерту үшін, ойындарды, әсіресе тренажерларды басқару үшін, сондай-ақ педометр ретінде пайдалануға болады. Жарық сенсоры экранның жарықтығын реттеуге мүмкіндік береді. Гироскопты құрылғының кеңістіктегі дәл орналасуын анықтау үшін қолдануға болады. Қарастырылған барлық ерекшеліктер смартфондардың тартымдылығын арттырады, әзірлеушілерге әртүрлі, пайдалы, қызықты және кейде күтпеген мүмкіндіктері бар қосымшалар жасауға мүмкіндік береді.

Сенсорлық басқару. Осы бөлімінде біз Android жүйесіне арналған мобильді қосымшаларға сенсорлық басқару элементтерін қосу мүмкіндіктерін қарастырамыз. Сенсорлық басқару қолданбамен әрекеттесу үшін сенсорлық қимылдарды пайдалануды қамтиды. 9.1-кесте

Android жүйесі қолдайтын қимылдар жиынтығы ұсынылған [7]

9.1-кесте. Android қимылдар жүйесі

(touch) жанасу

(long touch) ұзын жанасу

екі рет жанасу.

Android платформасының құрылғысы. Android платформасы Linux ядросында құрылған операциялық жүйені, аралық бағдарламаны және кірістірілген мобильді қосымшаларды біріктіреді. Android мобильді платформасын әзірлеу және дамыту ОНА (Open Handset Alliance) басқаруындағы AOSP (Android Open Source Project) жобасы аясында жүзеге асырылады, ал Google іздеу жүйесі бүкіл процесті басқарады. Android тапсырмалардың фондық орындалуын қолдайды; пайдаланушы интерфейсі элементтерінің бай кітапханасын қамтамасыз етеді; OpenGL стандартын пайдаланып 2D және 3D графикасын қолдайды; файлдық жүйеге және кірістірілген SQLite дерекқорына қол жеткізуді қолдайды. Архитектуралық тұрғыдан алғанда, Android жүйесі келесі қабаттарды ажыратуға болатын толық бағдарламалық қамтамасыз ету стегі болып табылады:

- Негізгі деңгей (Linux Kernel) – аппараттық деңгей мен бағдарламалық жасақтама стегі арасындағы абстракция деңгейі;

- Кітапханалар мен жұмыс ортасының жиынтығы (Libraries & Android Runtime) қолданбалар үшін ең маңызды негізгі функционалдылықты қамтамасыз етеді, Dalvik виртуалды машинасын және Android қолданбаларын іске қосу үшін қажетті негізгі Java кітапханаларын қамтиды;

- Application Framework деңгейі әзірлеушілерге қабаттың жүйелік құрамдастары қамтамасыз ететін API интерфейстеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді;

- Қолданбалар деңгейі – алдын ала орнатылған негізгі қолданбалар жинағы.

Платформаның компоненттерін толығырақ қарастырайық. Компоненттер иерархиясының негізінде Linux ОЖ ядросы жатыр, ол аппараттық және бағдарламалық қамтамасыз ету арасындағы аралық деңгей қызметін атқарады, жүйенің жұмыс істеуін қамтамасыз етеді және ядро жүйесінің қызметтерін ұсынады: жадты басқару, қуат жүйесі мен процестері, қамтамасыз ету, қауіпсіздік, желімен және драйверлермен жұмыс істеу. Жоғары деңгейде кітапханалар жиыны және орындалу ортасы бар. Кітапханалар келесі функцияларды орындайды:

- жоғары деңгейлер үшін енгізілген алгоритмдерді қамтамасыз ету;
- файл пішімдерін қолдауды қамтамасыз етеді;
- ақпаратты кодтау мен декодтауды жүзеге асырады;
- графикалық бейнелеуді орындайды және т.б.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Прогрессивные Web-приложения [Электронный ресурс]: Progressive Web Apps - Режим доступа: <https://developers.google.com/web/progressive-web-apps/>.

2. Документация по Apache Cordova [Электронный ресурс]: Apache Cordova Documentation - Режим доступа: <https://cordova.apache.org/docs/en/latest/>.

3. Руководство по Xamarin.Android [Электронный ресурс]: Xamarin.Androidguides - Режим доступа: <https://developer.xamarin.com/guides/android/>.

4. Разработка мобильных приложений с использованием Xamarin [Электронный ресурс]: LearnaboutmobiledevelopmentwithXamarin - Режим доступа: <https://msdn.microsoft.com/library/mt488768.aspx>.

5. Википедия [Электронный ресурс]: Comparison of C Sharp and Java - https://en.wikipedia.org/wiki/Comparison_of_C_Sharp_and_Java

6. Руководство по Android API [Электронный ресурс]: Android API Guides - Режим доступа: <https://developer.android.com/guide/index.html>.

7. Учебное пособие по дисциплине «Разработка мобильных приложений»

УДК 004

Ақпараттық жүйені әзірлеу және жобалау

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасының
аға оқытушы Шинышера Ж.Б.

Аңдатпа:

Ақпараттық технологияның қазіргі әлемін ұсыну қиын себе деректердің албарының игерушілігімен.

Зерттеудің жаңалығы қоғамды компьютерлендірудің күшеюіне қарамастан, құжаттаманың жеткілікті өлшемін есеп беру процесін автоматтандыруға мүмкіндік беретін құралдардың әлі де жоқтығында.

Кілттік сөздер: Ақпараттық технологиясы, жобаланушы объект, жобалау субъектісі, модульдер, өрістер саны, деректер.

Аннотация:

Современный мир информационных технологий трудно представить себе без использования баз данных.

Новизна исследования заключается в том, что, несмотря на повышение компьютеризации общества, до сих пор нет средств, позволяющих в достаточной мере автоматизировать процесс ведения документации и отчетности.

Ключевые слова: Информационные технологии, проектируемый объект, субъект проектирования, модули, количество полей, данные.

Annotation:

The modern world of information technology is difficult to imagine without the use of databases.

Novizna issledovaniya zaklyuchaetsya in tom, chto, nesmotrya nA povyshenie kompyuterizatsii obschestva, Till now por net sredstv, pozvolyayuschih in dostatochnoy mere avtomatizirovat protsess vedeniya dokumentatsii andotchetnosti.

Keywords: Information technology, the projected object, the subject of design, modules, number of fields, data.

Ақпараттық жүйелер дегеніміз ақпаратты жинауға, сақтауға, іздеуге, талдауға және таратуға бағытталған қолданбалы бағдарламалық өнім. Ақпараттық жүйелер кіріс ақпаратты (қандайда бір мәліметтер, нұсқаулар) және шығыс ақпаратты (есептеу, есептеулер) қамтиды, яғни ақпараттық жүйелер кіріс ақпараттарды өңдеп, шығыс ақпараттарды нәтиже ретінде береді. Амалдарды, әрекеттерді бақылап отыратын кері байланыс механизмі де жүзеге асырылынады. Басқа жүйелер сияқты ақпараттық жүйелер де қоршаған ортада болады.

Ақпараттық жүйелердің құрамына кіретін типтік бағдарламалық компоненттер жүзеге асырады:

- енгізу/шығару диалогын;
- диалог логикасын;
- мәліметтерді өңдеудің қолданбалы логикасын;
- мәліметтерді басқару логикасын;
- файлдармен немесе мәліметтер қорын басқару әрекеттерін;

Қоғамның қажеттіліктері дамуға, жобалауға және технологияларға, өндіруге, ұйымдастыруға және басқаруға, жаңа ұрпақтарды оқытуға, адам мен қоғамның өмір сүруін және дамуын қамтамасыз етуге дайын адамдар болуы керек. Студенттің қажеттіліктері - оның қабілеттерін жүзеге асыру үшін кепілдік берілген мамандық пен

білім деңгейі, иерархияда көтерілу, бедел, белгілі бір табыс алу және т.б. Әрбір пәннің білім беру қажеттіліктері әртүрлі, сондықтан білім беру қызметтерінің ауқымы неғұрлым кең болса, тұтынушының өз қажеттілігінің бейнесін табу мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады.

Тәрбие-бұл жеке тұлға игерген білім, білік, дағды, мәдени-адамгершілік қатынастың белгілі бір жиынтығы түрінде ұсынылатын процестер және сонымен бірге осы процестердің нәтижелері. Жоғары білімге қатысты бұл студенттерге табысты кәсіби қызметті жүзеге асыру үшін қажетті теориялық және практикалық білімдердің белгілі бір жиынтығын беру негізінде белгілі бір салада мамандарды дайындауға бағыттау.

Ақпараттық технологияларды қолдану негізінде бөлім жұмысын тиімді және сапалы басқару оның табысты дамуының, сондай-ақ еңбек нарығында сұранысқа ие мамандарды шығарудың негізгі шарттарының бірі болып табылады. Бұл өз кезегінде білім беру қызметтері нарығында кафедраның бәсекеге қабілеттілігін арттырады.

Заманауи мәліметтер базасы технологиясында мәліметтер қорын құру, оларға қолдау көрсету және қызмет көрсету үшін арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету – мәліметтер қорын басқару жүйелері қолданылады. ДҚБЖ – мәліметтер қорын құру және пайдалану үшін қажетті бағдарламалық және тілдік құралдардың жиынтығы.

Мәліметтер қорын әзірлеу кезеңінде ДҚБЖ мәліметтер қорының құрылымын сипаттау үшін қолданылады: кестелерді анықтау; өрістердің санын анықтау; оларда көрсетілетін деректер түрі; өріс өлшемдері; кестелер арасындағы байланыстарды анықтау. Кестелерден басқа, ДҚБЖ көпшілігінде деректермен жұмыс істеуге арналған арнайы құралдар – формалар, сұраныстар құру қарастырылған.

Мәліметтер қорының жұмысы кезінде ДҚБЖ мәліметтер қоры құрылымын редакциялауды, оны мәліметтермен толтыруды, іздеуді, сұрыптауды, берілген критерийлер бойынша деректерді таңдауды және есептерді шығаруды қамтамасыз етеді.

Ақпарат – бұл ақпаратты алушыға бұрын белгісіз, оның білімін толықтыратын, ережелер мен сәйкес сенімдерді растайтын немесе жоққа шығаратын ақпарат. Ақпарат субъективті сипатта болады және субъектінің білім деңгейімен және оны қабылдау дәрежесімен анықталады. Ақпаратты субъект тиісті деректерден шығарады.

Деректер белгілі бір тапсырмамен байланысты – пайдалану арқылы ұйымдастырылған. Сонымен бірге, алгоритмдер деректерге қарағанда мобильді. Бұл әртүрлі тапсырмаларда қайталануы мүмкін деректердің ретін өзгертуді қажет етеді.

Ақпараттық технологияның түрі және мәліметтерді сақтау формасы ретінде мәліметтер қорын құрудың мақсаты қабылданған алгоритмдерге (бағдарламалық қамтамасыз етуге), қолданылатын техникалық құралдарға және компьютердегі деректердің физикалық орналасуына тәуелді емес деректер жүйесін құру болып табылады; реттелмейтін сұраулар үшін дәйекті және толық ақпаратты қамтамасыз ету. Мәліметтер қоры оның көп мақсатты қолдайды.

Мәліметтер базасын жобалау – бұл мәліметтер базасының схемасын құру және қажетті тұтастық шектеулерін анықтау процесі.

Мәліметтер қорының жүйелерін жобалау және дамыту саласында әртүрлі модельдеу құралдары қолданылады, тіпті бір нақты жүйенің шеңберінде әртүрлі мақсаттарға арналған модельдердің тұтас спектрі қажет.

Мәліметтер базасын жобалау – өзара байланысты сипаттамалар жүйесін құрудың реттелген, формальдандырылған процесі, яғни деректер қорында сақталған деректерді осы деректермен сипатталған домен объектілерімен байланыстыратын (түзететін) осындай домендік модельдер. Мұндай сипаттамалардың практикалық мақсаты дерекқордағы деректерді ұйымдастыру (мәліметтерді жадқа физикалық орналастыру және оларды іздеу механизмдері) туралы іс жүзінде мүлдем түсінбейтін пайдаланушының дерекқорға сұранысты қолдану кезінде пәндік облыс объектісінің жай-күйі туралы адекватты ақпарат алудың практикалық мүмкіндігі бар.

Мәліметтер қорын жобалау кезінде қойылатын негізгі талаптар:

- шектеулі уақыт аралығында, белгілі бір жерде және белгілі бір формада әртүрлі санаттағы пайдаланушылардың ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыру;

- деректер қорындағы деректердің сенімділігін қамтамасыз ету, ақпараттың қайталануын жою;

- деректер қоры жүйесінің жұмыс істеу сенімділігін қамтамасыз ету, сондай-ақ оның істен шығуы кезінде рұқсат етілген мерзімде деректерді қалпына келтіру;

- дерекқорды рұқсатсыз кіруден қорғауды орнату;

- пәндік саланың талаптары, бағдарламалық және аппараттық құралдар өзгерген кезде икемді және еңбекті қажет ететін модификацияны жүзеге асыру мүмкіндігі.

Деректер базасын жобалау нәтижелері:

- мәліметтер қорының толық құрылымы (концептуалды, логикалық және ішкі модельдер);

- дерекқор әкімшілері мен қолданбалы бағдарламашыларға арналған нұсқаулықтар.

- Кез келген мәліметтер базасы кейбір ақпараттық жүйенің (АЖ) құрамдас бөлігі болып табылады, ол деректерді сақтауды ғана емес, сонымен бірге оны өңдеуді де қамтиды. Сондықтан деректерді жобалау әрқашан оларды пайдалану алгоритмдерін құрастырумен бірге жүреді. Мұнда ақпараттық жүйені жобалаудың барлық кезеңдерін қарастырамыз: пәндік аймақты функционалдық модельдеуден бастап реляциялық деректер қорының құрылымын құруға дейін.

Мәліметтер базасын жобалаудың негізгі міндеттері:

- барлық қажетті ақпараттың мәліметтер базасында сақталуын қамтамасыз ету;

- барлық қажетті сұраныстар бойынша деректерді алу мүмкіндігін қамтамасыз ету;

- деректердің артықтығы мен қайталануын азайту;

- мәліметтер қорының тұтастығын қамтамасыз ету.

Деректерге арнайы ДҚБЖ арқылы қол жеткізілетіндіктен, үлгілер осы ДҚБЖ деректер сипаттау тілінде ұсынылуы керек. Инфологиялық деректер моделінің көмегімен жасалған мұндай сипаттама деректердің деректер моделі деп аталады.

Сыртқы жад құрылғыларында деректерді табу және іздеу үшін ДҚБЖ физикалық деректер үлгісін пайдаланады. Ұсынылған үш деңгейлі архитектура (инфологиялық, даталогиялық және физикалық деңгейлер) сақталған деректердің оларды пайдаланатын бағдарламалардан тәуелсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сақталған деректерді басқа медиаға қайта жазуға немесе оның физикалық құрылымын, соның ішінде жаңа қолданбалар үшін өрістерді қосуды қайта ұйымдастыруға болады, бірақ бұл деректердің физикалық және, мүмкін, деректер үлгісін өзгертуге ғана әкеледі. Ең бастысы, физикалық және даталогиялық модельдердегі мұндай өзгерістерді жүйенің бұрыннан бар пайдаланушылары байқамайды, жаңадан қосылған пайдаланушылар сияқты байқалмайды. Сонымен қатар, деректер тәуелсіздігі бұрыннан барларын жоймай, жаңа мәселелерді шешу үшін жаңа қосымшаларды жасауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, Дерекқордың даталогиялық моделіне доменнің инфологиялық моделін көрсетудің көптеген нұсқалары болуы мүмкін. Мұнда дерекқорды әзірлеу тәжірибесіне қатысты келесі екі маңызды фактордың әсерін ескеру қажет.

Біріншіден, домендік байланыстар екі жолмен көрсетілуі мүмкін: декларативті — логикалық схемада да, процедуралық – тиісті сақталған деректерді өңдейті бағдарламалық модульдер арқылы байланыстарды пысықтау.

Екіншіден, ақпаратты өңдеу сипаты маңызды фактор болуы мүмкін. Мысалы, бірлесіп өңделетін деректерге жиі жүгіну оларды бірге сақтауды көздейтіні анық, ал сирек кездесетін деректерді (әсіресе үлкен көлемді) жиі қолданылатындардан бөлек ұстаған жөн.

Жобалау кезеңдері және модельдеу объектілері. Модельдеу объектілері тұрғысынан домендік модельдер мен мәліметтер базасының модельдерін ажырату қажет. Бұл модельдер бір — бірімен байланысты, өйткені олар бір

түпнұсқаның бейнелері-біз жобаланған мәліметтер базасын қолдана отырып сақтауды және өңдеуді көздейтін нақты әлем объектілерінің жиынтығы.

Жобалау кезеңі ретінде пәндік аймақты жүйелік талдаудың мақсаты – пәндік аймақты объектілер жүйесі және олардың өзара байланысы ретінде бөліп көрсету, сол арқылы оларды өзара байланысты деректер жүйесі түрінде кейіннен көрсету үшін функционалдық және ақпараттық талаптарды анықтау.

Жүйелік талдау кезеңінің негізгі нәтижесі ақпараттық (мифологиялық) модельдің парадигмасын анықтау болып табылады: жүйені көрсету құралдарына қойылатын талаптар құрылымдық ақпарат деңгейін және оны қабылдау сипатын талдау негізінде анықталады.

Реляциялық мәліметтер қорын ақпараттық жобалау модельдері мен технологиялары. Жоғарыда айтылғандай, деректер базасын құруды деректердің өзін анықтау, нормалау механизміне негізделген реляциялық терминдер бойынша мәліметтер базасын жобалау арқылы бастау өте анық көрінеді. Дегенмен, болашаққа қарап, біз бұл тәсіл көбінесе дизайнердің өзі үшін өте күрделі және ыңғайсыз процесті білдіретінін байқаймыз. Бұл жағдайда реляциялық деректер моделінің шектеулері келесі аспектілерде көрінеді:

- реляциялық модель деректердің мағынасын алу үшін жеткілікті құралдарды қамтамасыз етпейді.

- көптеген қолданбалар үшін жазық кестелер негізінде пән аймағын модельдеу қиын;

- бастауларды жобалаудың бүкіл процесі тәуелділіктерді зерттеуге негізделгенімен, реляциялық модельде бұл тәуелділіктерді бейнелейтін (семантиканы көрсететін) құрал жоқ;

- жобалау процесі қолданбаға («нысандар») маңызды болып табылатын белгілі бір домен объектілерін таңдаудан және осы нысандар арасындағы байланыстарды анықтаудан басталатынына қарамастан, реляциялық деректер моделі нысандарды ажырату үшін пайдаланылатын ешқандай аппараттық құралдарды ұсынбайды. және деректер қорындағы қатынастар.

Ақпараттық модельдердің мақсаты оларды көрсету құралдарына қойылатын кейбір нақты талаптармен де анықталады. Қоршаған ортаның (жабдықтың) жоғарыда аталған тәуелсіздігі мен пәндік аумақты барабар қамту талабынан басқа, біз мыналарды да қосамыз:

- автоматтандырылған өңдеу мүмкіндігін қамтамасыз ететін, оның ішінде, мысалы, консистенцияны автоматты бақылау;

- қолданушының көрсету мен өңдеудің көрнекі графикалық құралдарын пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ететін достық.

Инфологиялық модельдерге пәндік аумақты әртүрлі тәсілдермен және әртүрлі құралдармен көрсететін әртүрлі компоненттер кіреді. Нысандардың және олардың арасындағы байланыстардың ең танымал сипаттамасынан басқа (модель «мәні – байланыс») пәндік аймақты сипаттаудың инфологиялық деңгейіне келесі компоненттерді жатқызуға болады:

- атрибуттар жүйесі мен пәндік аймақты сипаттау құралдары. Мысалы, объектілерді сөзбен бейнелеу үшін қолданылатын тілдің көрсеткіштері немесе тілдік қасиеттері (синонимия, синтаксис, т.б.) арасындағы логикалық (алгоритмдік) байланыстар;

- деректер қоры мазмұнының семантикасы деңгейінде де, оның физикалық құрылымы да (жеке деректер файлдары және олардың арасындағы қатынастар) жеке өрістер мен қатынастар мәндерінің рұқсат етілгендігін анықтайтын тұтастық шектеулері;

- пайдаланушылардың ақпараттық қажеттіліктерін сипаттау, мысалы, деректерге қол жеткізудің процедуралық ерекшеліктерін көрсететін стандартты сұраныстар түрінде.

Реляциялық мәліметтер базасын жобалау. Пәндік аймаққа арналған мәліметтер қорын жобалау міндеті қазіргі уақытта қолданылып жүрген кез келген қолданбаларды ғана емес, сонымен қатар болашақ қолданбаларды да қолдауды қамтамасыз ету болып

табылады. Осылайша, деректер базасы бейресми, өзгеретін және белгісіз сұраныстарды өңдеуге және деректерге қойылатын талаптарды алдын ала анықтау мүмкін емес қосымшаларды құруға негіз жасайды. Бұл болашақта пәндік деректер базасы негізінде жоғары тұрақты ақпараттық жүйелерді құруға мүмкіндік береді. Яғни, ескі қолданбаларды қайта жазусыз өзгертулердің көпшілігін жасауға болатын жүйелер.

Өзірленген мәліметтер базасы көп уақытты жұмсамай, АЖ бөлімі туралы қажетті ақпаратты жылдам және тиімді табуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж.С. Алимова «Ақпараттық жүйелерді жобалау», 2014.
2. А.И. Степанов Информатика базовый курс, 6-ое издание , - 2013.
3. А.В. Кузин, С.В. Левонисова Базы данных: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, - 5-ое изд. испр.- М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 320 с.
4. А.В. Кузин, С.В. Левонисова Базы данных: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений, - 5-ое изд. испр.- М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 320 с.
5. <http://office.microsoft.com/ru-ru/access/FX100487571049.aspx>
6. <http://ifolderlinks.ru/soft/programma-dlya-salona-krasoty-universe-krasota.html>
7. <http://www.kolomna-school7-ict.narod.ru/Glava04.htm>

ЭКОНОМИКА

МРНТИ 06.73.55

УДК 336.71

Совершенствование деятельности коммерческих банков на основе финансовой стратегии

С.Б.Наурузкулова,

Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати, г.Тараз, Казахстан

Аңдатпа. Мақалада коммерциялық банктің дамуының негізгі принциптері қарастырылады. Коммерциялық банктің даму стратегиясында айқындалған мақсаттарға қол жеткізу және проблемаларды шешу банк миссиясындағы бәсекелестік стратегияның рөлінің маңыздылығын көрсетеді, қазақстандық банк жүйесін нығайтады және дамытады, банктердің мүдделерін қорғау мақсатында коммерциялық банктермен нақты бәсекелестік туғызады. қаржы нарығының қатысушылары болып табылады және тұтастай алғанда экономикалық даму процесіне толық ықпал етеді.

Негізгі сөздер: коммерциялық банк, стратегия, қаржы, қаржы нарығы, маркетинг.

Аннотация. В статье рассматриваются основные принципы развития коммерческого банка. Достижение целей и решение задач, определенных стратегией развития коммерческого банка, позволят подчеркнуть важность роли конкурентной стратегии в миссии банка, укрепить и развить казахстанскую банковскую систему, составить реальную конкуренцию коммерческих банков в целях защиты интересов участников финансового рынка и всемерно содействовать процессу экономического развития в целом.

Ключевые слова: комерческий банк, стратегия, финансы, финансовый рынок, маркетинг.

Annotation. The article discusses the basic principles of development of a commercial bank. Achieving goals and solving problems defined by the development strategy of a commercial bank will highlight the importance of the role of competitive strategy in the bank's

mission, strengthen and develop the Kazakh banking system, create real competition with commercial banks in order to protect the interests of financial market participants and fully contribute to the process of economic development as a whole.

Key words: commercial bank, strategy, finance, financial market, marketing.

Каждый современный коммерческий банк перед разработкой стратегического плана развития банка определяет свои стратегические зоны деятельности, причем каждый раз при разработке плана необходимо учитывать изменение финансового рынка и уровень адаптации стратегических зон деятельности к данным изменениям.

Постоянно развивающийся и меняющийся казахстанский банковский рынок побуждает увеличение числа коммерческих банков и обострение конкуренции, напоминает всем современным банкам о важности методов менеджмента и маркетинга, тем самым еще раз подчеркивается значимость банковской конкурентной стратегии.

Что присуще конкурентной стратегии на сегодняшний день? Конкурентная стратегия - это совокупность правил, которым должен следовать банк для достижения и долгосрочного поддержания конкурентоспособности. В настоящее время конкурентная стратегия является составной частью системы целей коммерческого банка. Традиционная система целей коммерческого банка - прибыльность, ликвидность, минимизация риска - в настоящее время пополнилась еще одной целью - обеспечение конкурентоспособности.

Изначально наиболее главной проблемой стратегии была проблема эффективного использования имеющихся ресурсов и производства на этой основе как можно большего количества банковских продуктов и услуг, что можно охарактеризовать как производственную концепцию конкурентной стратегии. Определенным шагом вперед стала товарная концепция конкурентной стратегии. Упор в ней делается не на количество, а на качество производимых банковских продуктов и услуг. Следующей ступенью в эволюции конкурентной стратегии явилась ее сбытовая концепция, выдвинувшая на первый план проблему продвижения банковских продуктов.

На стадии реализации стратегия приобретает форму конкурентных мер реализации банковской политики. Так, товарная политика банка заключается в определении и изменении ассортимента, качества и объема предлагаемых банковских услуг; ценовая политика коммерческого банка предполагает установление цен на различные банковские продукты и их изменение в соответствии с изменением рыночной ситуации. Сбытовая политика банка направлена на доведение банковского продукта до потенциального покупателя. Коммуникационная политика банка - это система средств взаимодействия банка с потенциальными потребителями, направленная на то, чтобы побудить их приобретать банковские услуги.

Отличительной чертой казахстанских коммерческих банков в сфере маркетинга является их высокая маркетинговая активность в силу увеличения числа конкурентов. Однако наблюдается тенденция обыденности банковской конкуренции в казахстанской экономике, что создает предпосылки того, что банковский маркетинг хорошо вписался в казахстанский банковский рынок.

Рассмотрим банковскую стратегию через ее составляющие, наиболее подходящие и часто упоминаемые в современной литературе:

- 1) корпоративная стратегия;
- 2) деловая стратегия;
- 3) функциональная стратегия;
- 4) оперативная стратегия.

Корпоративная стратегия - это стратегия компании, в нашем случае коммерческого банка как единого целого. Она непосредственно является элементом корпоративной миссии, определяя, на каких нишах банковского рынка функционирует коммерческий банк, является ли он диверсифицированным или предоставляет только узкий спектр банковских услуг, ориентируется на широкий или узкий круг клиентов и организаций.

Деловая стратегия разрабатывается для каждой деловой сферы, выделяемой в коммерческом банке. Если банк функционирует, например, только для корпоративных клиентов или представляет все виды банковских услуг, то здесь происходит увеличение деловых стратегий при большом количестве банковских услуг, и наоборот - при их малом количестве.

Функциональная стратегия соответствует для каждой из сфер коммерческого банка, таких как производство банковского продукта, условия сбыта, финансирование.

Оперативная стратегия формируется для обособленных подразделений компании - функциональных подразделений, отделов, филиалов, представительств и др.

В целом стратегии развития коммерческих банков направлены на расширение ресурсной базы как в сегменте организаций и предпринимателей, так и в отношении физических лиц, сохранение темпов роста доходов от кредитования, освоение новых программ кредитования, в том числе совершенствование ипотечного кредитования.

Основные принципы развития коммерческого банка:

- поддержание высокой деловой репутации и устойчивости, сохранение статуса банка как социально значимого учреждения;

- увеличение объема проводимых операций, расширение и совершенствование спектра предоставляемых услуг в условиях роста конкуренции на финансовых рынках;

- наращивание капитальной базы, адекватной росту активных операций банка;

- обеспечение инвестиционной привлекательности банка, повышение уровня прибыли;

- минимизация рисков банковской деятельности, в первую очередь кредитной, сохранение высокого качества кредитного портфеля;

- поддержание оптимального соотношения ликвидности и доходности банковских операций;

- расширение клиентской базы в части населения и предприятий среднего и малого бизнеса;

- развитие розничного бизнеса: совершенствование существующих программ кредитования и привлечения вкладов; продвижение пластиковых проектов и рост сети банкоматов; расширение присутствия банка в регионе, открытие новых дополнительных офисов; реализация программы комплексного обслуживания населения;

- формирование в банке современной, адекватной масштабу и сложности бизнеса и соответствующей международным стандартам системы управления: проведение гибкой процентной и тарифной политики; использование эффективных процедур внутреннего контроля и управления рисками банковской деятельности; оптимизация издержек внутрибанковской деятельности; минимизация стоимости привлекаемых ресурсов; внедрение функционально-стоимостного анализа оценки новых банковских продуктов и услуг; ведение управленческого учета по принципам международных стандартов;

- формирование коллектива профессиональных и высококвалифицированных сотрудников, совершенствование системы мотивации персонала.

Традиционно разработка стратегий коммерческих банков основывается на выборе нескольких ключевых факторов. Банки определяли свою депозитную и кредитную политику: формировали принципы, на которых готовы привлекать средства, и указывали направления, на которых они готовы размещать средства, совершая доходные операции. В зависимости от выбора в этих областях реализовывались разные стратегии и формировались разные типы банков. Вторым большим элементом стратегии являлась структура активов и пассивов, которая надстраивалась над описаниями первых двух политик и указывала на устойчивую структуру соотношения активов и пассивов. Третье - банки в своей стратегии определяли приемлемые риски, и эти граничные условия в конце концов определяли политику кредитования, безопасности, ликвидности. К этим традиционным блокам по мере развития банковского сектора были добавлены новые модули: дополнительные финансовые операции банков, приносящие непроцентный

доход. Вторым новым модулем стала коммуникационная политика банка, включающая развитие общественных связей и работу с государственными органами. Очевидно, что отличное финансовое управление банком при проигрыше в информационной политике ведет к торможению работы банка. Третий инновационный модуль стратегии банка - обновленная технологическая инфраструктура: карточные технологии, электронные деньги, интернет-банкинг и т. д. Современный коммерческий банк каждый раз должен описывать, как он планирует свою позицию в этом отношении. Государство стало вводить понятие социально ответственного бизнеса, распространять это на коммерческие банки. Банку в своей политике необходимо отразить социальную доктрину, какую роль и миссию банк несет в обществе.

Финансовая стратегия является элементом общей стратегии, так как представляет собой комплекс долгосрочных целей финансовой деятельности банка. Важность данной стратегии определяется тем, что финансовая деятельность является основным направлением работы любых типов кредитно – финансовых учреждений. Это подтверждается во всех аспектах их функционирования:

- на рынке капитала кредитно – финансовое учреждение выступает в качестве финансового посредника;
- свою деятельность банк ведет на финансовом рынке;
- в качестве продукции банк предоставляет финансовые услуги;
- сотрудниками банка в основном являются специалисты в области финансовой деятельности.

Самой важной стратегической целью финансового управления стало обеспечение рационального для коммерческого банка и на конкретный промежуток времени соотношения между:

- нормативным уровнем ликвидности;
- допустимым для большинства клиентов уровнем надежности;
- плановым уровнем рентабельности.

Для разных условий развития экономики страны финансовая политика банка будет строиться исходя из определенных условий. Во время финансового кризиса финансовая политика банка должна ориентироваться на гарантию по обеспечению финансовой устойчивости, безубыточности и снижения рисков деятельности. Финансовая политика банка в послекризисный период должна быть направлена на увеличение объема финансовых ресурсов банка при минимизации его расходов и поддержание необходимых уровней прибыльности и ликвидности. Когда происходит стабилизация экономического положения в государстве, финансовая политика банка должна быть направлена на улучшение качества финансовых ресурсов, рост доходности и прибыльности деятельности банка с учетом всех видов рисков.

В последнее время чрезвычайно важным является описание стратегии кадровой политики коммерческого банка. Фактор, связанный с коллективным управлением и формированием команд. Общая тенденция к сокращению численности населения и прогнозируемый рост дефицита квалифицированного персонала ставит перед банками вопрос о кадровом наполнении.

Достижение целей и решение задач, определенных стратегией развития коммерческого банка, позволят подчеркнуть важность роли конкурентной стратегии в миссии банка, укрепить и развить казахстанскую банковскую систему, составить реальную конкуренцию коммерческих банков в целях защиты интересов участников финансового рынка и всемерно содействовать процессу экономического развития в целом.

Детализированный перечень функциональных стратегий банка может дополнительно включать еще и такие: социальная, экологическая, операционная, инвестиционная, стратегия научных исследований и разработок, инновационная, материально-технического развития, общего управления, повышение качества банковских продуктов и услуг и др. Тем не менее большинство из них в банковской деятельности имеет

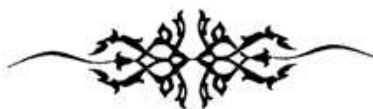
второстепенное значение. Итак, в отличие от промышленных предприятий, для которых важнейшей считается маркетинговая стратегия, для банковских учреждений приоритетной есть финансовая стратегия, учитывая которую определяется направление других функциональных стратегий.

Для формулирования четкой и реалистической финансовой стратегии банка описательной модели, разработанной в процессе стратегического планирования, недостаточно, ведь в сфере финансов следует опираться на конкретные числовые значения финансовых показателей. Сравнительный анализ финансовых показателей, в частности таких обобщающих, как прибыльность и риск, с аналогичными показателями деятельности других банков, со средними значениями по банковской системе в целом или по группе банков, или с наилучшими показателями области разрешает банку сформировать адекватную самооценку и определить стратегические ориентиры финансовой деятельности. Результаты количественного анализа дают возможность достать ответу на основные вопросы стратегического управления: позиция банка ныне и его желательная будущая позиция. В таком случае ответа формулируются в виде конкретных числовых значений финансовых показателей.

По обыкновению конкретные финансовые стратегии банка неравнозначные, а потому могут иметь иерархическую подчиненность, которая отображается в структурировании бюджетов. Периодический контроль за выполнением бюджетов дает возможность проявить отклонение от запланированного сценария и корректировать план или стратегию деятельности банка.

Литература:

1. Джозлин Р.В. Банковский маркетинг. М.: Финансы и статистика, 2018г.
2. Жунусова Г. Некоторые особенности банковской конкуренции// АльПари. - Алматы, 2020. -№3-4. - С.100-103

ӘОЖ 341.232.14.

Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін танудың халықаралық қылмыстық-құқықтық және геосаяси аспектілері

Жумагулова Багира Пісбекбайқызы
«Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы,
заң ғылымының магистрі
«Экономика және құқық» факультеті
«М.Х. Дулати атындағы өңірлік университеті» КЕ АҚ

Аңдатпа: Мақалада жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі мәнін түсінудің жалпы теориялық тәсілдері, жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі тұрғысынан халықаралық органдарға жүгінулері, халықаралық қылмыстық-құқықтық, геосаяси және жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігін танудың өзге де саяси-құқықтық аспектілері талданады.

Кілт сөздер: Сот, Ресей Федерациясы, Трансұлттық корпорация, Индивид, субъект, қылмыстық кодекс, доктрина, антропология, нигилизм, юрисдикция, геосаяси

Аннотация. В статье анализируются общие теоретические подходы к пониманию значения международной правосубъектности физических лиц, обращения физических лиц в международные органы на предмет международной правосубъектности, международные уголовно-правовые, геополитические и иные политико-правовые аспекты признания

международной правосубъектности физических лиц.

Ключевые слова: Суд, Российской Федерации, Транснациональная корпорация, Индивид, уголовный кодекс, доктрина, антропология, нигилизм, юрисдикция, геополитика

Annotation. The article analyzes general theoretical approaches to understanding the meaning of the international legal personality of individuals, appeals of individuals to international bodies for international legal personality, international criminal law, geopolitical and other political and legal aspects of recognizing the international legal personality of individuals.

Keywords: Court, Of the Russian Federation, Transnational corporation, Individual, criminal code, doctrine, anthropology, nihilism, jurisdiction, geopolitics

Жеке тұлға деп - қоғамның белсенді, саналы, мүшесін, өмірге өзіндік белгілі бір көзқарастары, қарым - қатынастары бар, жеке моральдық талаптары, өзіндік психологиялық қасиеттері бар жан иесін айтамыз. Ол - қоғамдық дамудың нәтижесі, қоғам мүшесін жан-жақты сипаттайтын ұғым, нақтылы тарихи жағдайлармен байланысты еңбек, қарым-қатынас және таным субъектісі. Өзіндік адамгершілік, әлеуметтік, психологиялық қырларымен ерекшеленетін әлеуметтік қатынастар мен саналы іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі индивид болып жеке тұлға танылады. Адамның әлеуметтік қасиеттерінің жиынтығы, оның белсенді қызмет етуі мен қарым-қатынас орнатуы – жеке адамды әлеуметтік қатынастар жүйесіне енгізудің айқын жемісі.

Жеке тұлға барлық құқықтары мен бостандықтарын тек бір мемлекеттің азаматы ретінде ғана толыққанды сезіне алады; оған демократиялық сипатқа ие мемлекеттер үшін анықтаушы фактор болып табылатын мемлекеттің саяси өміріне қатысу құқығы, мемлекеттік органдарға және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлануға және сайлауға қатысу құқықтары жатады.

Адам мен азаматтың құқықтық мәртебесін реттеу саласындағы ұлттық заңнаманың дамуына айтарлықтай ықпал ететін бірқатар халықаралық құжаттар бар. Олардың ішінде ең алдымен 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпы декларациясын [1], 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні, 1966 жылғы Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіні [2] атап өту керек. Аталған құқықтық құжаттар негізінде «Құқықтар туралы Билль» жарық көрді. Ол барлық халықтар мен мемлекеттер жүзеге асыруға, ұсынуға, тануға және сақтауға тырысатын жарияланған идеялар, көзқарастарды қамтиды.

Адам, мемлекет, ұйым, ТҰК – бәрі халықаралық-құқықтық қатынастардың қатысушылары болып табылады, дегенмен әрбіреуінің өз мақсаттары мен функциялары бар. Ж. Т. Сайрамбаеваның пікірінше, «ТҰК халықаралық құқық субъектілігінің кейбір белгілеріне ие» [3], бұл индивид туралы айтпағанның өзінде солай болады. Азаматтар сайланған органдар (парламенттер) немесе тікелей (референдум) арқылы егеменді билікті жүзеге асыру жолымен мемлекеттің мақсаттары мен функцияларын айқындайды. Мұндай тәртіппен құрылған сәтте немесе мемлекеттің жұмыс істеуі процесінде оған қосымша құқықтар мен міндеттер берілуі немесе олардың біреуі иеленуден тікелей бас тартылуы мүмкін. Сондай-ақ халықаралық шарттың күшіне енуімен мемлекеттің белгілі бір халықаралық бірлестіктерге қатысуы, оның шекараларының өзгеруі, иммунитеттерден бас тартуы және сол сияқтылар шектелуі мүмкін.

Отбасыға, қауымға, қонысқа, қалаға, елді мекенге, корпорацияға, жағдайға, мемлекетке, мемлекеттер одағына, халықаралық ұйымға бірігу адамның өзін-өзі танытудың, өз қажеттіліктерін қанағаттандырудың жаңа тиімді нысандарын тұрақты іздеуі болып табылады. Бұл ретте әрбір кезекті кезең алдыңғы кезеңді қамтымай, адамның әділдікке қол жеткізудегі мүмкіндіктерін байыта отырып, оны толықтырады.

Сонымен халықаралық қауымдастықтың құқық субъектілігінің өміріне келер болсақ XX – XXI ғасырлар тоғысында тіпті, халықаралық-құқықтық реттеу деңгейі ілесе

алмайтындай жылдамдық алды. Жаһанданудың теріс және оң салдарын көрсету жеткілікті. Бүгінгі таңда халықаралық құқықтық қатынастар қатысушылары - бұл доктрина халықаралық құқықтың субъектілерінің түбегейлі плюралистік құрамымен халықаралық құқықтық жүйенің ашық сипатын дұрыс белгілейтін әлеуметтік белсенді субъектілердің кең ауқымы. Халықаралық құқықта халықаралық қатынастардың кез келген қатысушысы үшін халықаралық құқық субъектілігіне тыйым салынбайды және ешқашан тыйым салынбаған.

Мұның барлығы тұтастай алғанда үкіметаралық ұйымдардың халықаралық құқық субъектілігін біртіндеп доктриналды түрде мойындауға алып келеді. Отаршылдық жүйенің ыдырауы түрлі ұлт-азаттық қозғалыстардың және протодержавалардың халықаралық құқық субъектілері ретінде танылуына алып келеді. Адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық, соның ішінде адам құқықтарын қорғау жөніндегі аймақтық сот органдары пайда бола бастайды. Дегенмен, социологиялық көзқараспен жеңілдетілген статистика бұл жағдайға бейімделіп, халықаралық құқықтың барлық басқа субъектілері мемлекеттердің рұқсатымен ғана болады деп мәлімдейді. Яғни, дарынды (егемендікке ие) құқықтардың ескі феодалдық тұжырымдамасы ХХ ғасырдың екінші жартысында таралады. Мемлекеттер біреулерге халықаралық құқықтар береді, дегенмен дәл осындай құқықтарды, тіпті адамнан да айыруы мүмкін. Жоғарыда көрсетілген тәсіл посткеңестік кеңістікте әлі күнге дейін кең тараған, сондықтан доктринадағы антропологиялық нигилизммен теориялық- әдіснамалық күрес халықаралық құқықтың отандық ғылымының аса қажеттілігі болып табылады.

Біз қарастырып отырған тақырыптың аспектісінде индивид Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа оның құқығын немесе бостандығын басқа индивидтің ықтимал бұзуы жөнінде жүгіне алмайтын ереже өте маңызды болып табылады, өйткені адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сотқа тек қатысушы мемлекеттің адам құқықтарын бұзуына байланысты шағым беруге болады.

Алайда, халықаралық құқық индивидтерге тікелей қолданылмағанымен, ол шын мәнінде адамға белгілі бір құқықтар береді. Сонымен қатар, шектеулі жағдайларда халықаралық құқық индивидтерге тікелей қатысты болуы мүмкін. Ең көп таралған жағдай - адамдар бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілікке тартылуы. Адамға адамзатқа қарсы қылмыстарға айып тағылған кезде, оның азаматтық мемлекетінің ұлттық заңдарына қарамастан, тікелей халықаралық құқыққа сәйкес соттауға болады. Сондықтан бұл жағдай индивидтің халықаралық құқық субъектілігінің маңызды дәлелі ретінде жиі келтіріледі[4].

Егер мемлекет халықаралық қылмыс жасамаса, индивид халықаралық жауапкершілікке тартыла алмайды, ол жалпы қылмыстық жауапкершілік тәртібімен ұлттық соттың алдында жауап беруі тиіс. Индивид ХҚК-нің юрисдикциясына жататын қылмысты жасауға қатысқаны үшін тек топтың қылмыстық қызметіне немесе қылмыстық мақсатына жәрдемдесу мақсатында жасалған шамада, сондай-ақ мұндай қызмет немесе мақсат соттың юрисдикциясына жататын қылмысты жасау кезінде көзделген жағдайларда ғана жауапты бола алады [5].

Қарулы қақтығыс барысында қылмыс үшін индивидтерді халықаралық- құқықтық жауапкершілікке тарту үрдісін қалыптастыру соңғы уақытта қабылданған нақты қадамдардың бірі болды, олар тек жақында ғана толыққанды жауапкершілік жүйесі шеңберінде әзірленді. Бірінші қадам әскери командирлерді олардың жеке іс-әрекеттері, соғыс заңдары мен әдет- ғұрыптарын құрметтеу бойынша функционалдық міндеттерін бұзғаны үшін немесе осындай бұзушылықтарды болдырмаудағы әрекетсіздігі үшін жауапкершілікке тарту бойынша білім жүйесін қалыптастыру болды. Келесі қадам осындай міндеттерді ұлттық заңнамаға, кейінірек халықаралық шарттарға енгізу болды. Келесі қадам осы шарттарға қатысушыларды қылмыс жасады деп күдік келтірілген өз азаматтарына қарсы қылмыстық іс қозғауға міндеттер еді. Қорытынды қадам барлық адамдар өздері жасаған немесе рұқсат еткен немесе олар үшін жауапты болатын басқа

адамдар жасаған гуманитарлық құқықты бұзғаны үшін жауапты болатын нормаларды жалпыға бірдей мойындау болар еді [6].

Адамдардың халықаралық қылмыс жасағаны үшін халықаралық қылмыстық жауапкершілік туралы мәселені қарастыруын қорытындылай келе, мемлекеттің жауапкершілігінің бір бөлігі екенін және адамның халықаралық қылмыстар үшін жазасын мемлекеттің заңға қайшы әрекетін қанағаттандыруды білдіретінін атап өту керек. Жасалған әрекеттердің айрықша және күрделі сипаты қылмыскердің мемлекетінің қадір-қасиетіне нұқсан келтірсе де, қанағаттанудың берілуін ақтайды [4].

Шынында да, тұлғаның халықаралық құқық субъектілігін мойындаудың жақтаушылары сілтеме жасаған барлық жағдайларда, сайып келгенде, индивидтердің халықаралық құқық субъектілігінің белгілі бір элементтерін тиісті мемлекеттер бұған өз келісімін бергендіктен ғана алды деп көрсетіледі. Мұндай келісім болмаған жағдайда жеке тұлғалар тіпті осы элементтерден айырылған. Бұл біз қарастырып отырған мәселе өз кезегінде адам құқықтарының бірыңғай халықаралық-құқықтық тұжырымдамасына қатысты да ортақ келісімге келе алмайтын мемлекеттерге тікелей байланысты екендігін айғақтайды. Бұл ретте мұндай мойындауға баруға дайын бірқатар батыс мемлекеттерінің ұстанымы салт-дәстүрсіз мемлекеттердің үлкен блогы тарапынан белсенді іс-қимыл жасауға итермелейді. Анықтауымызша, мемлекеттердің тұжырымдамалық айырмашылықтары негізінде геосаяси факторлар жатыр, оларды еңсеру өте қиын болады (егер бұл мүлде мүмкін болса). Мысалы, бірқатар посткеңестік мемлекеттердің, соның ішінде Қазақстанның интеграциясы негізінде жатқан Еуразиялық теория, сондай-ақ одан туындайтын адам құқықтарының Еуразиялық тұжырымдамасы Еуропа мемлекеттерінің адам құқықтары тұжырымдамасынан кейбір принципті айырмашылықтарға ие.

Біздің пікірімізше, индивидтердің халықаралық құқық субъектілігін тану туралы мәселе бойынша батыс және кірмейтін мемлекеттер арасындағы консенсус өте алыс перспективада ғана мүмкін (егер халықаралық қатынастар жүйесінің қазіргі жай-күйін және бір жағынан Батыс, ал екінші жағынан Ресей, Қытай, Ислам және Латын Америкасы елдері). Идеологияның бір бөлігі бола отырып, адам құқықтары туралы, оның ішінде индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану туралы мәселе әлі күнге дейін күрес және қарсы тұру құралы ретінде пайдаланылады. Бұл жағдайда адам құқығы сияқты геосаяси сезімтал мәселе бойынша ортақ келісімге қол жеткізу мүмкін емес деп санаймыз. Адам құқықтарын халықаралық қорғау, оның ішінде индивидтердің халықаралық құқық субъектілігін нығайтатын элементтерді біртіндеп өсіру мәселелері бойынша келісімге қол жеткізу әзірше нақты көрінеді.

Сонымен қатар, индивидтердің геосаясат және халықаралық құқық субъектілігі туралы мәселесін қорытындылай келе, ресейлік зерттеуші А. В. Бакинаның сөздерін келтіруге болады, ол адам құқықтары мен геосаясаттың өзара байланысы туралы мәселені қарастыра отырып, өзінің қарқынды генезисінің жолынан өткен жалпыадамзаттық моральдық-этикалық нормалар мен құндылықтардың көзі бар адам құқықтары ХХ ғасырдың аяғында - ХХІ ғасырдың басында өзінің сапалық мазмұны мен функционалдық мақсатын өзгертті. Олар дамушы елдерге қатысты дамыған мемлекеттердің геосаяси экспансияны жүзеге асыру құралы, сондай-ақ экспансионист мемлекеттердің өзіндегі адам құқықтары мен бостандықтарын узурпациялау және бұрмалау құралы болды [7]. Демек, адам құқықтары геосаясаттың құралына айналған жағдайда, әртүрлі, кейде түбегейлі қарама-қарсы геосаяси мүдделері бар мемлекеттер жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін мойындау туралы келісе алуы екіталай.

Сондай-ақ жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін танудың әртүрлі саяси-құқықтық аспектілерін зерттеу шеңберінде "Халықаралық азаматтық қызмет" және "Халықаралық азаматтық қызметші" ұғымдарын айқындау тәсілдеріне салыстырмалы-құқықтық талдау жасай отырып, халықаралық үкіметаралық ұйымдар жанындағы лауазымды адамдар мәртебесінің ерекшеліктері туралы мәселеге жүгіндік, сондай-ақ халықаралық үкіметаралық ұйымдардың негізі болып табылатын халықаралық азаматтық

қызметтің мәнін ашуға тырыстым. Ең алдымен, бізді халықаралық ұйымдардың лауазымды тұлғаларының халықаралық құқық субъектілік элементтеріне ие болу мүмкіндігі туралы мәселе қызықтырды.[8]

Мақаланы жазу барысы бойынша мен аталған лауазымды тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігінің элементтері жоқ деген қорытындыға келдім. Халықаралық қатынастарда олар халықаралық ұйымның органдары ретінде әрекет етеді, оларды осы ұйымдар бөлген өкілеттіктер шеңберімен шектеледі.

Талдау көрсеткендей, жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілік туралы нормаларының мазмұны ешбір жағдайда жеке тұлғаның халықаралық-құқықтық тұлғасының пайдасына куә болады. Жеке тұлғаға халықаралық қылмыстық жауапкершілік жүктелген әрбір жағдайда, жеке адам жасаған әрекеттер ұлттық құқықтық жүйе шеңберінде жазалауға болмайды. Басқаша айтқанда, егер мемлекет халықаралық қылмыс жасағандарды жазалау бойынша өзінің халықаралық міндеттемелерін орындай алатын болса, онда адам халықаралық құқықты тікелей қолдану арқылы жазаланбауы керек. Адам құқықтарына қатысты халықаралық құқықтағы эволюциялық өзгерістер халықаралық акторлардың жаңа санатын құруға әкелмеді. Бұл идея жеке адамның құқықтарын қорғауға шынайы үлес қоспайды, бірақ оның орнына теория мен іс жүзінде [4] елеулі шатасулар мен түсінбеушіліктерге әкелуі мүмкін. Біз бұл көзқараспен толықтай бөлісеміз және өз кезегінде, халықаралық қылмыс жасағаны үшін жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілігі саласының айтарлықтай дамуы жеке тұлғалардың халықаралық-құқықтық тұлғасын тануына әкелмейді деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. United Nations. 1948. Universal Declaration of Human Rights. U.N. General Assembly Resolution 217A(III), A/810, 10 December.
2. United Nations. 1966. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and International Covenant on Civil and Political Rights. U.S. General Assembly Resolution 2200(XXI), A/6316, 16 December.
3. M MacDonald. Natural rights. - Proceedings of the Aristotelian Society, 1946 – JSTOR. – p.101
4. Orakhelashvili A. (2001). The Position of the Individual in International Law //California Western International Law Journal. Vol. 31. No.2, Article 10 // <https://scholarlycommons.law.cwsl.edu/cwilj/vol31/iss2/10>
5. Yankah, E. N. (2015). Republican Responsibility in Criminal Law. Criminal Law and Philosophy, 9(3), 457-475. doi:10.1007/s11572-013-9283-0
6. Ferguson, P. R. (2016). The Presumption of Innocence and its Role in the Criminal Process. Criminal Law Forum, 27(2), 131-158. doi:10.1007/s10609-016-9281-8
7. Бакина А.В. Роль дискурса и прав человека в контексте осуществления геополитической экспансии // <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-diskursa-i-prav-cheloveka-v-kontekste-osuschestvleniya-geopoliticheskoy-ekspansii>. Өтініш берілген күн 2 ақпан 2019 жыл
8. Nyssanbekova L.B., Zhanat Zhaylau, Tokhtybekov T. «The Legal Personality of an Individual in International Law, Including the International Criminal Court; the Rights of Migrants, Refugees, the Rights of Women and Children in International Humanitarian Law (Armed Conflicts), the Rights of Investors» Journal of Advanced Research in Law and Economics. Romania Journal of Advanced Research in Law and Economics. Romania S.I., volume 7, n. 4, p. 902-90, 2016 S.I., volume 7, n. 4, p. 902-90, 2016

МРНТИ 06.73.55
УДК 336.71

Роль депозитной политики банка в формировании финансовой стратегии

С.Б. Наурузкулова,
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати, г.Тараз, Казахстан

Аннотация. Мақалада коммерциялық банктің тартылған ресурстарын қалыптастыру саясаты қарастырылады. Депозиттік саясаттың негізгі мақсаты – әр түрлі банктік операциялар мен жобаларды қаржыландыру үшін халық пен заңды тұлғалардың депозиттерін тартуға мүмкіндік беретін теңгерімді құру, бірақ сонымен бірге пайыздық маржаны ұстап тұру көлемін, яғни депозиттер арасындағы оң айырмашылықты сақтау. банктің пайыздық кірісі және оның пайыздық мөлшерлемесі. төлемдер. Тиісті стратегияны жасамайынша бұл мақсатқа жету мүмкін емес. Тәжірибе көрсеткендей, тиімді депозиттік саясат стратегиясы үш негізгі қағидаға негізделуі керек.

Негізгі сөздер: коммерциялық банк, стратегия, қаржы, қаржы саясаты, депозит.

Аннотация. В статье рассматриваются политика по формированию привлеченных ресурсов коммерческого банка. Главной целью депозитной политики является создание такого баланса, при котором бы осуществлялось привлечение вкладов от населения и юридических лиц для финансирования различных банковских операций и проектов, но при этом сохранялся бы простор для сохранения процентной маржи, то есть положительной разницы между процентными доходами банка и его процентными выплатами. Достижение этой цели невозможно без выработки соответствующей стратегии. Опыт показывает, что эффективная стратегия депозитной политики должна базироваться на трех основных положениях.

Ключевые слова: коомерческий банк, стратегия, финансы, финансовая политика, депозит.

Annotation. The article discusses the policy for the formation of attracted resources of a commercial bank. The main goal of deposit policy is to create a balance that would attract deposits from the population and legal entities to finance various banking operations and projects, but at the same time maintain scope for maintaining the interest margin, that is, the positive difference between the bank's interest income and its interest rates. payments. Achieving this goal is impossible without developing an appropriate strategy. Experience shows that an effective deposit policy strategy should be based on three main principles.

Key words: commercial bank, strategy, finance, financial policy, deposit.

Основа деятельности коммерческого банка как финансового института заключается в грамотном распоряжении привлеченными вкладами, которые должны обеспечить как выплату процентов, так и определенную прибыль для самого банка. Таким образом, комплекс мер по привлечению вкладов и управлению ими (формирование резерва, использование определенной части депозитов для выдачи кредитов и ссуд, иные операции с банковскими вкладами) и составляет суть депозитной политики коммерческого банка.

Политика по формированию привлеченных ресурсов коммерческого банка неразрывно связана его финансовой политикой и представляет собой форму реализации финансовой философии и главной финансовой стратегии банка в разрезе одного из наиболее важных аспектов банковской деятельности – мобилизации привлеченных финансовых ресурсов. Политика по формированию привлеченных ресурсов может разрабатываться на весь стратегический период или на конкретный его этап, обеспечивающий решение отдельных стратегических задач (например, повышение ликвидности банка). Более того, на отдельных этапах стратегического периода политика

банка по привлечению ресурсов может кардинально изменяться под воздействием непредсказуемых изменений внешней финансовой среды или институционального поля. Формирование политики по привлечению ресурсов банка носит обычно многоуровневый характер. В первую очередь, политика по формированию привлеченных ресурсов разрабатывается по отдельным сегментам доминантных сфер (направлений) стратегии мобилизации финансовых ресурсов из внешних источников, а внутри них – по отдельным источникам ресурсов и финансовым инструментам. Политика привлечения ресурсов характеризуется двумя основными параметрами – ее функциональным видом и приоритетным типом реализации. Функциональный вид политики по формированию привлеченных ресурсов характеризуется использованием комбинированного (смешанного) метода финансирования, реализующегося через различное сочетание форм и способов финансирования. В основу политики банка по привлечению ресурсов может быть положена стратегия депозитного, долгового, кредитного финансирования, различные комбинации данных форм в сочетании с использованием внутренних источников финансирования. Стратегии финансирования динамичны, способны трансформироваться в различные комбинации. Для банковского бизнеса характерна диверсификация источников привлечения ресурсов, поэтому банк может реализовывать одновременно не одну, а несколько стратегий финансирования. Однако исходя из специфики банковской деятельности приоритет в привлечении ресурсов не может принадлежать внутренним источникам финансирования, банк не может ориентироваться на стратегию самофинансирования. Каждый из видов функциональной политики по формированию привлеченных ресурсов банка должен быть дифференцирован по типам ее реализации [1].

Главной целью депозитной политики является создание такого баланса, при котором бы осуществлялось привлечение вкладов от населения и юридических лиц для финансирования различных банковских операций и проектов, но при этом сохранялся бы простор для сохранения процентной маржи, то есть положительной разницы между процентными доходами банка и его процентными выплатами. Достижение этой цели невозможно без выработки соответствующей стратегии. Опыт показывает, что эффективная стратегия депозитной политики должна базироваться на трех основных положениях.

Во-первых, необходимо соблюдать правило экономической целесообразности или рентабельности - все действия должны предусматривать получение в конечном итоге прибыли. Ведь если депозитная политика будет включать в себя меры, нецелесообразные с экономической точки зрения, это будет означать невыполнение либо процентных обязательств по вкладам, либо невозможность осуществлять иные банковские операции, которые и должны «кормить» сам банк.

Во-вторых, банковские депозиты могут быть эффективным фактором финансовой системы лишь в том случае, если их привлечение и использование осуществляется на конкурентной основе. Когда в системе имеется финансовая монополия, то есть один банк имеет возможность устанавливать единую процентную ставку по вкладам, это гораздо менее эффективно, нежели когда существует конкуренция между банками и это позволяет не только выбирать клиентам, то и стимулирует сами банки рационализировать свою работу.

В-третьих, депозитная политика не должна быть противоречива в своих компонентах, то есть все финансовые инструменты конкретного коммерческого банка должны соотноситься между собой, как, например, проценты по вкладам должны оказывать влияние на проценты по кредитам и тому подобное [2].

В результате должна иметь место депозитная политика, состоящая из таких элементов, как:

- целеполагание деятельности на данном этапе и в данной области;
- определение правил операций с депозитами и счетами;
- разработка правил использования вкладов;

- построение оптимального для конкретных условий баланса между видами вкладов (то есть величиной процентов по ним) и крайних сроков их хранения.

На принципы депозитной политики коммерческих банков влияет ряд факторов, которые определяются как непосредственно финансовыми, так и социальными соображениями. В число основных принципов депозитной политики входят следующие:

- получение банком прибыли от привлечения банковских вкладов и их дальнейшего целевого использования;
- создание и поддержание оптимального уровня банковской ликвидности (то есть как ликвидности отдельно взятых операций с депозитами, так и всей финансово-экономической деятельности банка в целом);
- формулирование оптимального для данного банка объема привлеченных средств (то есть банковских вкладов) и достижение полученного показателя на практике;
- обеспечение наличия различных форм и видов банковских депозитов, гарантия их совместимости и построение системы диверсификации депозитных операций (то есть выбор различных субъектов депозитных операций для снижения рисков и повышения прибыли);
- согласованность депозитных операций и операций по выдаче ссуд по суммам и срокам депозитов и кредитов;
- обеспечение социально-экономической защищенности вкладчиков в условиях инфляционных процессов (проценты по вкладам должны обеспечивать своего рода страховку для вкладчиков, превышать размер инфляции);
- выявление, теоретическая разработка и практическое применение средств и возможностей для сокращения величины процентных расходов по привлеченным банковским вкладам.

Осуществляя политику по формированию привлеченных ресурсов коммерческим банкам при любой используемой стратегии финансирования и выбранной тактике реализации целей привлечения ресурсов, необходимо ориентироваться на следующие принципы:

- при формировании привлеченной части ресурсной базы должны соблюдаться законодательные и нормативные требования, а также выполняться установленные ограничения в использовании отдельных финансовых инструментов;
- работа по привлечению внешних финансовых ресурсов должна подвергаться всестороннему анализу с целью выработки и применения эффективных методов управления процессом привлечения ресурсов;
- создаваемая ресурсная база должна предельно легко и быстро максимально трансформироваться в банковский капитал, способный приносить прибыль;
- для обеспечения устойчивой ресурсной базы и обеспечения стабильного внешнего финансирования банковской деятельности следует максимально дифференцировать привлеченные ресурсы по источникам, формам финансирования, инструментам привлечения ресурсов и категориям продавцов денежных средств;
- действия по привлечению ресурсов должны обеспечивать достаточный уровень ликвидности банка, поэтому особое внимание следует уделять привлечению срочных ресурсов на значительные периоды, а также взаимосвязи и взаимосогласованности пассивных и активных операций;
- следует принимать меры к поддержанию положительного имиджа банка, развитию банковских услуг, повышению качества и культуры обслуживания, создавать широкую, надежную клиентскую базу.

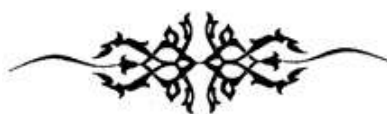
Политика по формированию привлеченных ресурсов коммерческого банка должна быть оформлена документально. Она может носить название «депозитная политика», быть зафиксирована в виде отдельного раздела банковской политики (или финансовой политики банка), либо служить разделом кредитной политики банка, либо в виде самостоятельного документа, либо представлена отдельным блоком положений: о порядке

привлечения денежных средств во вклады; об открытии и ведении клиентских счетов; о порядке выпуска собственных ценных бумаг и прочее. В любом случае это должна быть структурно разработанная, конкурентоспособная программа, определяющая стратегию и тактику коммерческого банка по формированию привлеченной составляющей ресурсной базы кредитной организации. Необходимо подчеркнуть, что не существует универсальной политики по формированию привлеченных ресурсов, приемлемой для всех банков. Кроме того, в периоды экономического подъема и кризиса в банковскую политику по формированию привлеченных ресурсов вносятся существенные коррективы. В настоящее время многие российские коммерческие банки осуществляют политику антикризисного регулирования и построения ликвидной позиции в основном за счет изменения условий и направлений привлечения финансовых ресурсов, создавая механизмы способные «обеспечить банку в достаточном объеме быструю мобилизацию дополнительных денежных средств». Так- же хочется отметить, что политика казахстанских коммерческих банков по формированию привлеченных ресурсов испытывает на себе влияние решений, принимаемых конкурентами на рынке банковских услуг и, прежде всего, ориентируется на политику главного игрока данного рынка. Все банки, так или иначе, вынуждены принимать во внимание тарифные планы, условия привлечения сбережений населения, качество предлагаемых продуктов данного игрока.

Каждый конкретный коммерческий банк, а иногда и его филиалы, должны определять свою собственную политику в области аккумуляции ресурсов, учитывая экономическую, политическую, социальную ситуацию на конкретном рынке банковских услуг, принимая во внимание всю совокупность внешних и внутренних рисков, влияющих на работу данного банка (филиала). Совокупный риск банка (филиала) повышается, если последний не имеет собственной политики по формированию привлеченных ресурсов, не обладает стратегией и тактикой по управлению пассивами, либо имеет не конкретную политику невысокого качества, или не смог довести ее основные положения до сведения конкретных исполнителей, что ставит под сомнение возможность ее реализации. Реальность и эффективность осуществления политики по формированию привлеченных ресурсов напрямую зависит от уровня маркетинговой работы банка и состояния банковского менеджмента (как в направлении управления персоналом, так и финансового менеджмента). Говоря о практической стороне реализации банковских продуктов, предоставления банковских услуг и осуществления банковских операций, связанных с формированием привлеченных ресурсов, чаще всего имеются в виду взаимоотношения, складывающиеся между конкретным коммерческим банком и отдельным клиентом, которые действуют на определенной территории и в определенной сфере, отрасли. Поэтому наибольший интерес для изучения представляет локальный (местный) рынок банковских услуг. Такой рынок складывается в пределах города, района, региона.

Список литературы:

1. Банковский менеджмент: учебник / под ред. д.э.н., проф. О.И. Лаврушина. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2009. – 560 с.
2. Кравцова Г.И. Организация деятельности коммерческих банков /Минск, БГЭУ, 2011 г., 506 с.

ӘОЖ 343.612.014.4:628.032

**Кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қатынасқа қол сұғылмаушылықтың
криминологиялық сипаттамасы**

Жумагулова Багира Пісбекбайқызы
«Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасының аға оқытушысы,
заң ғылымының магистрі
«Экономика және құқық» факультеті
«М.Х. Дулати атындағы өңірлік университеті» КЕ АҚ

Аңдатпа: Қазақстан Республикасындағы жыныстық қолсұғылмаушылықтың криминологиялық және қылмыстық-құқықтық проблемаларын талдау болды. Зерттеу нәтижелері мақалада ұсынылған ережелерде көрініс тапты.

Кілт сөздер: Прокурор, сот, сарапшы, қылмыстық кодекс, конвенция, декларация, сексология, психосексуалдық даму, агрессия

Аннотация. в статье заключалась в анализе криминологических и уголовно-правовых проблем половой неприкосновенности в Республике Казахстан. Результаты исследования нашли свое воплощение в положениях, выдвинутых на статью.

Ключевые слова: Прокурор, суд, эксперт, уголовный кодекс, конвенция, декларация, сексология, психосексуальное развитие, агрессия.

Annotation. The article of the study was to analyze the criminological and criminal-legal problems of sexual inviolability in the Republic of Kazakhstan. The results of the study were embodied in the provisions put forward for protection.

Keywords: Prosecutor, court, expert, criminal code, the Convention, declaration, sectology psychosexual development, aggression,

Кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қатынасқа қол сұғылмаушылық және олардың жыныстық бостандығына нұқсан келтіру қазіргі кезде елімізде өзекті мәселелердің алды болып отырғанын ашық айтуға болады. Себебі, ең алдымен физикалық және психикалық тұрғыда әлі жетік қалыптаспаған балалар болғандықтан ең алдымен ұлт болып дамуымызға және ұлттың денсаулығына зиян келтіреді деп айтсақ қателеспейміз. Сондай – ақ кәмелетке толмағандар және балалар өздеріне жасалған қылмыстық іс – әрекетті түсінбеген себептен, көп жағдайда қорғаусыз қалған жәбірленуші болады да, қылмыс қоғамдық ортада өте қауіпті болып саналып, қылмыстардың ішінде ең резонанс тудыратын қылмыс болып табылады. Нәпсіқұмарлықтың қайсы бір әрекеті болмасын баланың қалыпты өміріне, рухани адамгершілігіне, психикасына және әрі қарай өмір сүру бағытына теріс әсер етуі мүмкін. Жәнеде моральді түрде жас жеткіншектердің және балалардың жыныстық қатынасты теріс түсінуі және оның ойынша жыныстық қатынастың дұрыс емес түсінігі қоғамға қауіптілік туғызады.

Соңғы жылдарда, кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қатынасқа қол сұғылмаушылықтың біршама көбейгенін тілге тиек етіп айтуға болады. Атап айтқанда, криминогендік жағдайға аса бір ерекшелікпен көрінетін қатыгезділікті және жәбірленушінің жас шамасы, алынған зардаптардың ауырлығына байланысты, қандай құрамдық сипаты яғни, егерде ұйымдасқан топтың қандай да бір біліктігі бар болған қылмыстардың үлесінің күрт өсуі арқылы күрделенеді. Егер байқап қарасақ, бүгінгі таңда қылмыстық заңнаманың біршама кемшіліктерін айтуға болады. Яғни, жыныстық қатынасқа қол сұғылмаушылық жасаған адамдар қылмыстық – құқықтық ықпал ету шарасы дұрыс жұмыс жасамаған себептен жоғарғы аталған қылмыскер криминологиялық рецидивпен сипатталатынын айтып өтеміз.

Бүгінгі таңда елімізде балаларды қорғау соның ішінде балаларды қылмыстық іс – әрекеттерден қорғау басты біздің міндетіміз болып табылады. Еліміздің президенті Қасым –Жомарт Тоқаев 2020 жылдың 2 қыркүйегінде Парламентке және Үкіметке балаларға

қарсы жасалған қылмыстардың барлығына қатаң түрде жазаны ауырлатуға тапсырма берген болатын.

Анализ бойынша, кәмелетке толмағандардың ішінде зорлық – зомбылыққа көп жағдайда сәтсіз жанұялар мен жартылай жетім балалар ұшырайды. Яғни, ересектердің тәрбиесінен алшақ болғандар. Осыған байланысты, алдын – алу шараларын жүргізу барысында ересектермен және кәмелетке толмағандардың өзімен сөйлесу керек. Сонымен қатар, біз виктимологиялық, яғни қылмыстық іс – әрекеттен зардап шеккен балалар аса мән беруіміз қажет.

Баланы қорғау жөнінде ең маңызды заңнамалық актілердің ішінде 1994 жылы 8 маусымдағы Қазақстан Республикасының жоғарғы Кеңесінің «Бала құқықтары туралы» Конвенцияны ратификациялау туралы қаулысы және 2002 жылдың 8 тамызындағы № 345 нөмірмен қабылданған «Бала құқықтары туралы» заңы, Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылдың 9 шілдесіндегі № 591 Заңын айтуымызға болады.

2016 жылдың 9 сәуірінде № 501-V қабылданған «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау» туралы Заңында кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қатынасқа қол сұғылмаушылықтың қылмыстық жауапкершілігі қатаңдатылды.

Әлемдік тәжірибеге келетін болсақ, ең алғашқы баланың құқығын қорғауды қажет еткен Женевалық Декларация болып табылады. Ол 1924 жылы қабылданған болатын. Женевалық Декларацияға қарайтын болсақ, жалпы елде балалардың құқығын қорғай отырып, балалар қылмыстық құқық бұзушылық жасамас үшін тәрбиеге көп көңіл бөліну керектегін, яғни ата – ананың алатын орны басты рөлде болуы керектігін атап көрсеткен. Жыныстық қол сұғылмаушылық дегеніміз - белгілі бір адамдардың тобына таралған жыныстық қатынасқа заң жүзінде тыйым салуды білдіреді. Жыныстық қол сұғылмайтын адамдарға кәмелетке толмағандар, жас балалар және психикалық немесе физикалық кемістіктерге байланысты өз еркін білдіре алмайтын басқа адамдар жатады.

В. Джафарли кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығына қол сұғатын қылмыстарды басқа, кеңірек тұрғыдан қарастырады. Сонымен, ол былай деп жазады: «Кәмелетке толмағанның оған қатысты азғындық әрекеттерді жасау кезіндегі жыныстық қол сұғылмаушылығы кәмелетке толмағанның психикалық дамуын қамтамасыз етумен де, он алты жасқа толмаған адамның моральдық дамуымен туындайтын қатынастармен де дамиды қоғамдық қатынастармен тығыз байланысты. Жеке адамның жыныстық тұтастығына және оның жеке моральдық дамуына қол сұғатын азғындық әрекеттер сонымен бірге қоғамда қалыптасқан жыныстық қатынас саласындағы нормаларға қол сұғады, онда балалардың қатысуы үшін орын жоқ және мүмкін емес, демек, әлеуметтік мораль нормаларына да қол сұғады [1].

Кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қылмыстардың үлкен қоғамдық қауіптілігі-балалар мен жасөспірімдер өздерінің қорғансыздығына және олармен жасалған жыныстық әрекеттердің сипатын түсінбеуіне байланысты қылмыскердің құрбанына айналады. Жыныстық қылмыстар сөзсіз балалардың психикасына теріс әсер етеді, олардың қалыпты физикалық және психикалық дамуына кедергі келтіреді және олардың болашақ ересек өміріне теріс әсер етуі мүмкін. Сондай-ақ, қауіп моральдық бұзылудан, балада ерте жыныстық құмарлықты оятудан, жыныстық қатынастарға дұрыс емес қатынасты қалыптастырудан тұруы мүмкін. Бүгінгі таңда балалардың отбасы ішінде де, одан тыс жерлерде де зорлық-зомбылыққа ұшырайтындығы таңқаларлық емес. Сонымен қатар, «әйгілі» маньяктар мен педофилдердің өмірінің көптеген әңгімелері көрсеткендей, бұл адамдар өте қатал және агрессивті білім беру әдістерімен бірнеше рет ата-аналардың, асырап алушылардың, туыстарының жыныстық зорлық-зомбылықтың құрбаны болды. Криминологияда бұл құбылыс «зорлық-зомбылық циклі» деп аталады. Алайда, балаға тек туыстарының ғана емес, құрдастарының да зорлық-зомбылық жасау қаупі төнуі мүмкін.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығына қарсы қылмыс жасаудың ең көп таралған себебі-отбасылық өмір сүру жағдайлары және зорлаушыны тәрбиелеу. Отбасы-жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін маңызды әлеуметтік фактор, өйткені отбасында жеке тұлғаның негізі қаланады. Отбасынан болашақ зорлаушы, оның пікірінше, ең қолайлы мінез-құлық үлгісін ала алады, оған сәйкес ол қатыгездік көрсетеді.

Сексуалдық қылмыстың келесі маңызды себебі - алкоголизация және нашакорлық. Зорлаудың көп бөлігі қылмыскерді де, жәбірленушіні де алкогольдік мас күйінде анықтауға байланысты жасалады. Демек, сот практикасы «маскүнемдік» жыныстық қылмыстар туралы істермен толығуда. Кәмелетке толмағандарды зорлау зор мөлшерде тараптардың бірі немесе екі тарап мас күйінде болады. Сонымен қатар, алкоголь жыныстық агрессивтілікті күшейтеді, әсіресе еркектерде және бұл әсер алкогольге тәуелді емес адамдарға бірдей тән. Көптеген авторлар зорлау механизмінде алкоголизм мен алкогольдік масандық маңызды рөл атқарады деп санайды. Алкогольдің осындай әсері эксгибиционизмға қатысты. Бұл қылмысты жасағандарда 30-50% жағдайда өткір алкогольдік масандық байқалады.

Алкоголь мен есірткіге тәуелділік жыныстық бұзушылықпен екі жақты байланысқа ие. Бұл заттар бір жағынан қылмыстық мінез-құлықты қоздырады, ал екінші жағынан қылмыстық мінез-құлық оларға тәуелділікті тереңдетеді немесе тудырады. Маскүнемдер мен нашакорлардың қылмыстылығы - криминологияда бұрыннан белгілі құбылыс.

Зорлаудың кәмелетке толмаған жәбірленушісінің арандатушылық әрекеті осы қылмыстың жасалуына көбірек себеп болып отыр.

Я. Дикусар қылмыс топ болып жасалған кезде кәмелетке толмағандардың құрбандары олардың құрдастары да, ересек әйелдер де, оның ішінде егде жастағы адамдар да болатынын атап өтеді. Әдетте, жасөспірімдер зорлау үшін арнайы ұйымдасқан топ құрмайды, бұл қылмысқа ниет бірлескен мағынасыз ойын-сауық кезінде туындайды [2].

Криминологтар ақыл-есі дұрыс, бірақ психикалық бұзылулары бар адамдар көбінесе зорлаушылар болатынына назар аударады. Таңдаулы мәліметтер бойынша, зорлауға кінәлілердің жартысынан көбі психикалық сау. Қалған бөлігі негізінен психопаттар, олигофрендер және т.б., зорлаушылар арасында олигофрендер өлтірушілер мен ұрыларға қарағанда екі есе көп. Себебі, интеллектуалды бұзылулар олардың жыныстық жақындасу мақсатында әйелдермен байланыс орнатуына кедергі келтіреді. Сөйлеу ақаулары, сөздердің шектеулі қоры, бала кезінен қозғалыстардың баяулауы адамдармен қарым- қатынасты қиындатады және науқастарда ашуланшақтық пен оқшаулануды тудырады.

О. Шляпникова мен Н. Паршиннің пікірінше, әртүрлі ауытқулардың болуы немесе болмауы аспектісі қылмыскердің жеке басын қалыптастырудың негізгі факторы болып табылады, өйткені бұл психологиялық ақаулар, жыныстық қылмыстың ерекшеліктерін анықтай отырып, субъективті түрде қабылданатын және бағаланатын жеке өмірлік жағдайды шешудің басқа әдісін емес, зорлық- зомбылықты қолдануды анықтайды [3].

Балаларды қорғау - мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар қызметінің басым бағыттарының бірі, елдің әрбір азаматының міндеті. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстарды зерттеуге және олардың алдын-алуға ерекше назар аудару қажет. Мысалы, жасөспірімнің зияткерлік және физикалық қабілеттерін дамыта отырып, қызығушылық клубтар мен спорттық секциялары арқылы әлеуметтік алдын алумен айналысады. Өзекті мәселелердің бірі - алдын-алудың осы бағытын жандандыру. Әлеуметтік алдын алудың заманауи мамандандырылған субъектілері қажет: анонимді психологиялық-педагогикалық консультациялар, сенім қызметтері мен телефондары, топтық психологиялық тренингтер және т. б.

Мамандандырылған деңгейде қылмыстың алдын алу-бұл халықтың жекелеген санаттарында қылмыс жасауға ықпал ететін себептерді жоюға бағытталған шаралар жүйесі. Мысалы, алдын алу шаралары бас бостандығынанайыру орындарынан босатылған

адамдарға - оларды жұмысқа орналастыру шараларына бағытталуы мүмкін Осы қисынға сүйене отырып, жеке ескерту жеке тұлға жасаған қылмыстың себептерін жоюға бағытталған.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстардың алдын алу ісінде отбасын, ананы, әкені және баланы қолдау бөлігінде мемлекет жүргізіп отырған әлеуметтік саясаттың маңызы зор. Ата- анасының жағдайы нашар немесе азғын мінез-құлқы бар отбасыларда болашақ қылмыскерлер, соның ішінде жыныстық қылмыс жасайтындар да жиі өседі. Жоғарыда айтылғандай, ол өмір сүрген және тәрбиеленген отбасы жыныстық қылмыскердің жеке тұлғасын қалыптастыруға маңызды рөл атқарады: ананың азғындық мінез-құлқы немесе әкесінің (өгей әкесінің) қорлауы адамның жыныстық қатынастың дәстүрлі емес түрлеріне, сондай-ақ өте агрессивті мінез-құлыққа деген құштарлығын тудыруы мүмкін.

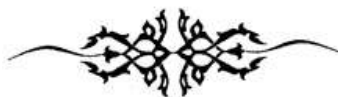
Осылайша, жәбірленушілердің алдын-алу процесі ықтимал жәбірленушінің қоршаған ортасына әсер етпей мүмкін емес. Келесі баланың жыныстық зорлаушының құрбаны болмауы үшін барлық жауапкершілік жүктемесін мемлекетке ауыстыру жеткіліксіз. Жоқ, мемлекет өз азаматтарының, оның ішінде кәмелетке толмағандардың да қауіпсіздігін қамтамасыз етуге міндетті, бірақ бала ата-анасы айналасында болуға барынша күш салған кезде ғана өзін қауіпсіз сезінеді. Балалардың қауіпсіздігі отбасынан басталады.

Қоғамның барлық қабаттарында адамгершіліктің тиісті деңгейін қалыптастыру және моральдық құндылықтарды нығайту үшін кешенді жұмыс қажет, оның негізгі буыны жалпы білім беру мекемелеріндегі тәрбие қызметі болуы керек. Қылмыстың тағы бір детерминанты - балалардың интернет желісін бақылаусыз пайдалануы. Өкінішке орай, интернеттен келетін барлық ақпарат ағынын бақылау мүмкін емес. Сондықтан кәмелетке толмағандардың ата-аналары, қамқоршылары немесе басқа да жақын маңдағы ересектер тарапынан бақылаудың болуы өте қажет.

Кәмелетке толмағандардың жыныстық жуыспаушылығына қарсы жасалған қылмыстардың деңгейін төмендету үшін мамандандырылған және жеке профилактикалық шаралар кешенін әзірлеу қажет.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Джафарли В.Ф. К вопросу об объекте преступления при развратных действиях в сети интернет // Ученые труды Российской академии адвокатуры и нотариата. 2018. № 4 (51). С. 122-124.
2. Измайлова, Ю.С. Субъект преступлений против несовершеннолетних, сопряженных с открытым сексуальным насилием: проблемы по квалификации / Ю.С. Измайлова // Вестник Тамбовского государственного университета. - 2012. - №3. - С. 345.
3. Антонян, Ю.М. Криминология. Избранные лекции. / Ю.М. Антонян — М.: «Логос», 2004. - С.148-149.

УДК 33.338.012

Инициативы Казахстана в развитие «Зеленой экономики»

Танатова Салтанат Орынбасарқызы, доктор PhD
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы

Онласинова Айгуль Амангельдыевна, докторант
Университет Международного Бизнеса имени К.Сагадиева

Кенжебаев Ержан Курманбекович, специалист
Департамент экономических исследований по Жамбылской области
Агентства по финансовому мониторингу.

Аннотация. В работе рассмотрены вопросы развития и направления подходы по переходу к «зеленой экономике», которые направлены на развитие и внедрении новых технологий в возобновляемых источниках энергии. К тому же, указано подходы и проблему эколого-экономического направления в Казахстане.

Ключевые слова. Зеленая экономика, энергетика, управления, концепция, возобновляемые источники энергии.

Аннотация. Жұмыста жаңартылатын энергия көздеріндегі жаңа технологияларды әзірлеуге және енгізуге бағытталған «жасыл экономикаға» көшу тәсілдерінің дамуы мен бағыттарының мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, Қазақстандағы экологиялық-экономикалық бағыттағы тәсілдер мен проблемалар көрсетілген.

Түйінді сөздер. Жасыл экономика, энергетика, менеджмент, тұжырымдама, жаңартылатын энергия көздері.

Annotation. The work examines issues of development and direction of approaches to the transition to a “green economy”, which are aimed at the development and implementation of new technologies in renewable energy sources. In addition, the approaches and problems of environmental and economic direction in Kazakhstan are indicated.

Keywords. Green economy, energy, management, concept, renewable energy sources.

Казахстан, как и большинство стран мира, стал уделять большее внимание трансформации энергетического сектора и проектам устойчивого развития, что включает в себя развитие альтернативной энергетики и экологически чистой и устойчивой экономики.

В связи с этим, в 2009 году Казахстан принял Закон «О поддержке использования возобновляемых источников энергии», где дано определение основным направлениям государственного регулирования в области поддержки использования альтернативных источников энергии. К таким направлениям относятся помощь в создании условий для строительства и эксплуатации генерирующих установок, а также стимулирование производства электрической и тепловой энергии с использованием возобновляемых источников энергии (ВИЭ) [1].

Другим направлением качественного подхода в целях регулирования экономического и энергетического сектора, стало принятие «Концепции перехода к зеленой экономике» в 2013 году. В документе отражены ключевые цели по построению эффективной модели национальной экономики, основанной на ВИЭ, а также достижению 10% доли ВИЭ в энергетическом комплексе страны к 2030 году.

Данная Концепция определила общие подходы по переходу к «зеленой экономике», которые направлены на развитие и внедрении новых технологий в электроэнергетике, регулирование в области утилизации отходов производства и управление водными ресурсами. К тому же, указанные подходы решают и проблему нехватки рабочих мест в Казахстане.

В Концепции также ставятся цели по увеличению производительности сельскохозяйственной отрасли благодаря применению «зеленых» технологий и решению проблемы энергетического дефицита в отдаленных от центра районах страны [2].

Ожидается, что реализация Концепции будет происходить в несколько этапов: в периоды с 2013 по 2020 гг., с 2020 по 2030 гг. и с 2030 по 2050 гг. Проект перехода к «зеленой экономике» в Казахстане находится на втором этапе развития, предусматривающий рациональное использование природных ресурсов на базе высоких технологий.

Казахстан активно продвигает Концепцию по переходу к альтернативной энергетике и на международном уровне. В 2010 году Казахстан на III Астанинском экономическом форуме выдвинул идею создания Программы партнерства «Зеленый мост», которая заключается в реализации многостороннего партнерства с бизнесом и общественностью на международной арене, а также в обмене опытом и технологиями, повышению финансовой поддержки и созданию новых рабочих мест в секторе «зеленой» энергетике.

Казахстан также является участником других международных программ совместного развития «зеленой» энергетике. Так, страна поддерживает инициативу «Зеленый пояс» ШОС, цель которой состоит в расширении использования современных энергосберегающих технологий на пространстве государств — членов организации [3].

На Всемирной выставке EXPO-2017 «Энергия будущего», проходившей в Астане, Казахстан особое внимание заострил на теме перспективности экономических преобразований, базирующихся на массовом внедрении в производство возобновляемых ресурсов.

В соответствии с докладом Всемирного экономического форума, Казахстан занял 83 место среди 115 стран-участниц в рейтинге по переходу к альтернативным источникам энергии, что говорит о сравнительно низкой роли ВИЭ в энергетической политике страны.

Так, на начало 2022 г. в Казахстане уже насчитывается 134 действующих объектов ВИЭ (солнечные и ветровые электростанции, биогазовые и гидроэлектростанции). Их суммарная мощность впечатляющая – это порядка 2955 МВт. В итоге доля «зеленой» энергии в общем энергобалансе страны составила 6%. До конца 2022 года планировалось ввести в эксплуатацию еще 10 объектов суммарной мощностью 290,6 МВт [4].

После подписания Парижского климатического соглашения, Казахстан вышел на новый уровень в энергетической отрасли. Доказательством стремления страны к низкоуглеродной экономике служит и наличие принятых законов, стратегий в области ВИЭ, рассчитанных на долгосрочный период.

Например, в соответствии с Законом Республики Казахстан «О поддержке использования ВИЭ» для производителей чистой энергии предусмотрена возможность реализации произведенной электроэнергии от ВИЭ в сети общего пользования по специальным тарифам через Расчетно – финансовый центр поддержки ВИЭ, который гарантирует закуп электрической энергии от возобновляемых источников энергии.

Производители ВИЭ освобождаются от оплаты услуг энергопередающих организаций на передачу электрической энергии, определен приоритет для ВИЭ при передаче электроэнергии по сетям. При этом реализация проектов ВИЭ осуществляется через механизм аукционных торгов. Всего, за 2018-2022 годы организовано 77 аукционов по освоению мощностей ВИЭ в общем объеме 1445,7 МВт.

Ежегодно Министерством энергетики Республики Казахстан утверждается график проведения аукционных торгов, с разбивкой по типам, мощностям и регионам страны, который публикуется на официальном сайте Министерства энергетики, где также можно ознакомиться со справочником для инвесторов.

Согласно утвержденному Министерством энергетики Графику аукционов в 2021 году на аукционы ВИЭ было выставлено в общем 200 МВт установленной мощности, с разбивкой по следующим типам электростанций: ВЭС – 50 МВт; СЭС – 20 МВт, ГЭС – 120 МВт; БиоЭС – 10 МВт [5].

Наибольшее количество проектов в сфере ВИЭ приходится на солнечные и ветряные электростанции. Введены в эксплуатацию 19 станций, генерирующих электроэнергию из ВИЭ на общую мощность до 424,5 МВт.

Так как проекты ВИЭ входят в перечень инвестиционных проектов в рамках инвестиционного контракта с 2016 года предусмотрены следующие преференции: освобождение от таможенных пошлин; освобождение от НДС при импорте; выделение государственных натуральных грантов.

В 2017 году был внедрен механизм аукционных торгов на объекты ВИЭ, благодаря которым процесс отбора проекта стал более конкурентным и прозрачным.

С 2020 года к инвестиционным преференциям, действовавшим ранее, дополнительно добавили следующие преференции: освобождение от имущественного налога; освобождение от земельного налога; освобождение от корпоративного подоходного налога (КПН), увеличен срок контракта на гарантированный выкуп электроэнергии оператором ВИЭ до 20 лет.

Необходимо отметить, что 63% всех объектов ВИЭ были запущены отечественными инвесторами, в том числе проекты небольших мощностей (до 10 мВт). Однако, при рассмотрении проектов в рамках общей установленной мощности, доля локальных инвестиций в ВИЭ падает больше чем на 20%, при этом доля участия капитала из Китая, Германии, Италии, а также совместных проектов Казахстана и Британии растет с 13% (от количества профинансированных станций) до 40% (от общеустановленной мощности проектов ВИЭ). Таким образом, иностранные инвесторы в большей степени заинтересованы реализацией крупных проектов в Казахстане [6].

Распределение объектов ВИЭ в Казахстане показывает прямую зависимость от природного потенциала региона (рис. 1).

Но стоит отметить, что высокий ветровой потенциал характерен практически всем регионам: гидропотенциал страны лучше всего реализован в местностях с крупнейшими реками - Восточный Казахстан, Алматинская область, Жамбыл и ЮКО; Южный регион также представлен высоким солнечным потенциалом; Запад Казахстана характеризуется высоким ветровым потенциалом.

Тренды развития ВИЭ в Казахстане указывают на то, что строительство солнечных станций преобладает над остальными источниками энергии. Данный тренд объясняется следующими причинами:

- Относительная простота строительства и, как следствие, более короткий срок от получения контракта и до момента введения объекта в эксплуатацию;
- Затраты на логистику значительно ниже в сравнении с затратами на доставку ветряных установок, ввиду того, что доставка панелей производится преимущественно из Китая, и оборудование значительно меньше в размерах;
- Высокий спрос на электроэнергию в густонаселенном юге и благоприятные климатические условия в том же регионе (на юге больше солнечных дней);
- Более низкие затраты на обслуживание и ремонт солнечных станций в сравнении с ВЭС.

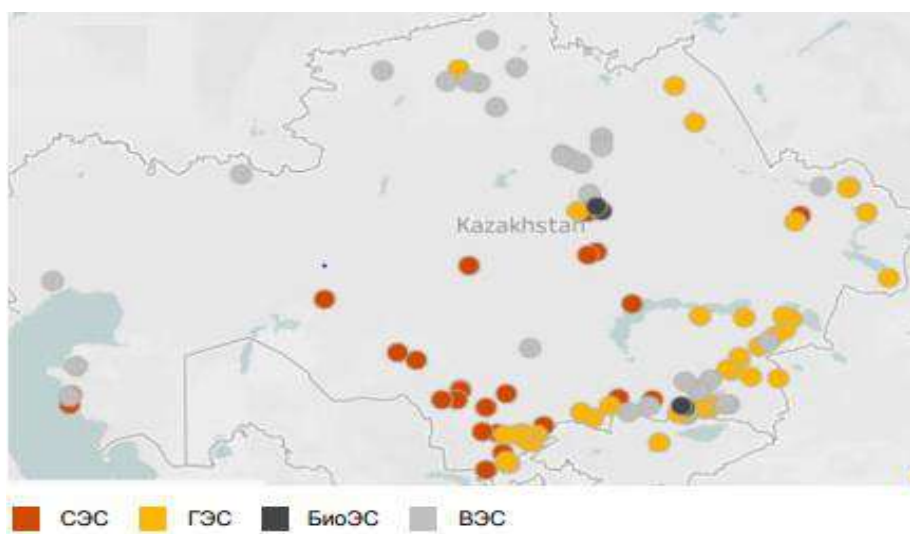

Рис. 1. Распределение объектов ВИЭ по областям, 2020г.

Ожидается, что к 2050 году увеличение доли проектов ВИЭ в глобальном энергетическом балансе достигнет 35%. В Казахстане рассчитывают нарастить эту долю до 23% к концу 2035 года (по данным Министерства энергетики РК).

В конце 2019 г. при установленной мощности 222,2 МВт малые ГЭС произвели 1105,3 млн кВт/ч электроэнергии. В 2020 г. установленная мощность возросла до 224,6 МВт.

К концу первого полугодия 2022 года общая установленная мощность электростанций на ВИЭ превысила 2,3 гигаватта, а доля вырабатываемой электроэнергии ВИЭ в общем объеме производства электричества составила 4,24%. В целом же увеличение выработки электроэнергии объектами ВИЭ за I полугодие 2022 г. в сравнении с таким же периодом 2021 г. составляет 17%.

Система государственной поддержки развития ВИЭ закреплена в законодательстве Республики Казахстан с 2009 года. Принятие решения на государственном уровне о развитии данного сектора энергетики стало фундаментом для развития ВИЭ в стране.

Меры государственной поддержки ВИЭ в Казахстане включают в себя:

- Гарантированную покупку электроэнергии и оплату по фиксированной и аукционной цене в течение 20 лет;
- Прозрачность процесса отбора проектов через механизм аукционных торгов;
- Ежегодную индексацию аукционных цен с учетом инфляции и изменения курса валюты;
- Приоритетную диспетчеризацию электроэнергии, производимой с использованием ВИЭ;
- Предоставление инвестиционных преференций в соответствии с Предпринимательским Кодексом РК;
- Поддержка потребителей в вопросах использования ВИЭ.

За последние годы предприняты существенные шаги по улучшению нормативно-правой базы и инвестиционного климата в секторе ВИЭ с учетом мировых практик.

Так, в настоящее время в электроэнергетической отрасли действуют следующие нормативно-правовые акты, регулирующие правоотношения в данной сфере:

- 1) Закон Республики Казахстан от 9 июля 2004 года № 588-ІІ «Об электроэнергетике»;
- 2) Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2018 года № 204-VI «О естественных монополиях»;
- 3) Закон Республики Казахстан от 4 июля 2009 года № 165-IV «О поддержке использования возобновляемых источников энергии»;
- 4) Закон Республики Казахстан от 7 сентября 2011 года № 1024 «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности»;
- 5) Закон Республики Казахстан от 16 мая 2014 года № 202-V «О разрешениях и уведомлениях»;
- 6) Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI ЗРК;
- 7) Предпринимательский кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК;

Кроме того, по запросу Министерства энергетики Республики Казахстан было разработано «Руководство для инвесторов по реализации проектов возобновляемых источников энергии в Казахстане». Данный документ является поэтапным руководством для инвесторов, планирующих реализацию проектов ВИЭ в Казахстане, и включает информацию о мерах государственной поддержки развития ВИЭ и правилах проведения аукционных торгов, а также обзор основных нормативно-правовых актов, регламентирующих процедуры подготовки, согласования, утверждения и реализации проектов ВИЭ в Казахстане.

Также разработана Интерактивная система Веб-Атлас, отражающий энергетический потенциал ВИЭ в Республике Казахстан.

Также за последние годы была проведена работа по привлечению инвестиций в сектор ВИЭ путем подписания ряда соглашений и меморандумов с международными финансовыми институтами и организациями на сумму порядка 240 млрд тенге (или 613 млн долларов). Так, 28 ноября 2019 г. подписан Меморандум о взаимопонимании между Министерством энергетики Республики Казахстан и Азиатским Банком Инфраструктурных инвестиций (АБИИ).

На основании вышеотмеченной информации можно отметить, что Казахстан предпринимает значительные усилия по развитию сектора ВИЭ.

Таким образом, в Республике Казахстан активно реализуется комплекс мероприятий эколого-экономического характера по развитию «зеленой» энергетики, в частности:

- в 2009 году принят Закон «О поддержке использования возобновляемых источников энергии»;

- в 2013 году принята «Концепция перехода к зеленой экономике», страна поддерживает инициативу «Зеленый пояс» ШОС, цель которой состоит в расширении использования современных энергосберегающих технологий на пространстве государств — членов организации;

- предусмотрена возможность реализации произведенной электроэнергии от ВИЭ в сети общего пользования по специальным тарифам через Расчетно – финансовый центр поддержки ВИЭ;

- производители ВИЭ освобождаются от оплаты услуг энергопередающих организаций на передачу электрической энергии, определен приоритет для ВИЭ при передаче электроэнергии по сетям;

- реализация проектов ВИЭ осуществляется через механизм аукционных торгов с разбивкой по типам, мощностям и регионам страны;

- производители ВИЭ освобождаются от имущественного налога, земельного налога; корпоративного подоходного налога (КПН);

- увеличен срок контракта на гарантированный выкуп электроэнергии оператором ВИЭ до 20 лет.

Ожидается, что к 2035 году увеличение доли проектов ВИЭ в энергетическом балансе страны достигнет 23%.

Список используемых источников:

1. Закон республики Казахстан. О поддержке использования возобновляемых источников энергии (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2021 г. // Законы, Постановления, Приказы, Кодексы в РК 2022 | Юрист. URL: <https://online.zakon.kz/lawyer>.

2. Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» // Информационно-правовая система нормативных актов Республики Казахстан. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U13000057>.

3. Неклепаев Б.Н., Крючков И.П., Щавелев Ю. С., Электрическая часть электростанций и подстанций: Справочные материалы для курсового проектирования; Учебное пособие для ВУЗов, М.:Энергоатомиздат, 2000,-5 с.

4. Шанхайская организация сотрудничества. Совместное Коммюнике по итогам девятнадцатого заседания Совета глав правительств (премьер-министров) государств-членов Шанхайской организации сотрудничества. Официальный сайт. URL: <http://rus.sectesco.org/news/20201130/696046.html>.

5. <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/activities/4910?lang=ru>

ПЕДАГОГИКА

Жоғарғы оқу орнындағы тәрбие жұмысы білімгердің танымдық қабілетін қалыптастыру факторларының бірі

Ғылыми жетекшілер: Амирова Л.Д., Джакипова А.Р.
Халықаралық Тараз Инновациялық Институты

Аннотация: Мақаланың жазылу барысында Жоғарғы оқу орнының білімгерлеріне толыққанды тәрбие беру, тәрбие арқылы студенттердің танымдық қабілетін қалыптастыру факторлары туралы баяндалады.

Кілт сөздер: тәрбие, идеология, интеллект.

Аннотация: В ходе написания статьи будет рассказано о факторах формирования познавательных способностей студентов через воспитание, полноценное воспитание обучающихся Вуза.

Ключевые слова: воспитание, идеология, интеллект.

Annotation: During the writing of the article, we will talk about the factors of formation of students' cognitive abilities through education, full-fledged education of university students.

Keywords: education, ideology, intelligence.

Кіріспе

Білімгерлерді (студенттерді) тәрбиелеу-жеке тұлғаны дамыту, даралықты, білімгерлерің шығармашылық қабілеттерін ашу мақсатында санаға, сезімге, ерікке мақсатты жүйелі әсер етудің әртүрлі және жан-жақты процесі болып табылады. Тәрбие процесс ретінде әлеуметтенудің және жеке тұлғаның маңызды дамушылық тәсілі болып табылады; тәрбие жұмысы-бұл кәсіби аумақты, шығармашылық тұлғаларды өзара дамытудың мақсаттары мен міндеттерін іске асыруға бағытталған университет қызметкерлері мен білім алушылардың бірлескен қызметі.

Жоғарғы оқу орнындағы тәрбие-бұл үнемі өзгеріп отыратын қоғамда және идеологиялық қысымның әлсіреуі жағдайында жас буынды әлеуметтендіру мен бейімдеудің маңызды әдісі. Тәрбие-адамның әлеуметтену процесін басқару, ол адамның интеллектуалды, рухани, физикалық және мәдени дамуына мақсатты түрде әсер ету процесінде көрінеді.

Студенттердің, яғни білімгерлердің әлеуметтік-психологиялық портреті соңғы онжылдықтар көлеміне айтарлықтай өзгерді. Нақтырақ айтқанда, басқа моральдық критерийлер, өмірлік белгілер; студенттер оқумен қатар жұмыс жасай отырып, өздерін материалдық жағынан қамтамасыз етуге мәжбүр, стресс пен неврозға өте сезімтал, қоғамға қарсы мінез-құлыққа бейім.[1]

Білімгерлерді тәрбиелеудің жалпы мақсаты жоғары мәдениеті, интеллектуалдылығы, әлеуметтік белсенділігі, азаматтық патриоттық қасиеттері бар жоғары кәсіби білімі бар болашақ бәсекеге қабілетті маманның тұлғасын жан-жақты дамыту болып саналуы қажет.

Тәрбие іс-әрекетінің басты міндеті-студенттердің белсенді өмір сүруіне, азаматтық өзін-өзі жетілдіру және өзіндік ерекше қасиеттерін анықтау, студенттердің зияткерлік, мәдени және адамгершілік дамуындағы қажеттіліктерін барынша қанағаттандыруға жағдай жасау болып табылады.

Студенттер қазіргі қоғамның қозғаушы күші, қазіргі уақыттың және болашақтың мықты діңгегі, мемлекеттің арқа сүйері және тереңге жайылатын тамырдай әл-ауқаты күшті қауым десек те болады.

Студенттермен тәрбие жұмысы жеке тұлғаның жеке жетістіктерне жету қажеттілігін дамытуға, оның мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға, тәуелсіздікті қалыптастыруға, өзін-өзі растауға, жеке тұлғаның өзін-өзі қамтамасыз етуін дамытуға, оның негізгі қасиеттеріне бағытталған, студенттерді қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларына қосуға, белгілі бір мамандандыру мен жеке дамуға ықпал етеді.[2]

Жоғарғы оқу орындарында тәрбие жұмысының негізгі мақсаты әлеуметтік даму кезеңіне және әлеуметтік-экономикалық және саяси қоғамдық кеңістікте болып жатқан өзгерістерге негізделуі қажет. Сонымен қатар, мақсаттар болашақ дамуға бағытталуы тиіс.

Жоғарғы оқу орнының тәрбие жұмысының басым бағыты гуманистік қасиеттерге ие, мәдени дамыған және әлеуметтік белсенді, қоғам дамуының тез өзгеретін жағдайларына бейімделе алатын жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастыру және дамыту болып табылады.

Жоғарғы оқу орнындағы тәрбие жұмысы білімгерлердің өмір сүру жағдайларын ұйымдастыруға бағытталған, бұл олардың әртүрлі салалардағы белсенділігін дамытуға көмектеседі, азаматтық және шығармашылық студенттердің өз бойындағы қабілеттерді шыңдауға және өзінің ашылмай жүрген қабілеттерін одан әрі анықтап, шыңдауға көмектеседі, студенттердің физикалық, интеллектуалдық, мәдени және адамгершілік дамуына қажеттіліктерін қанағаттандыруға көмектеседі. Тәрбие іс-шаралары қаладан тыс студенттерге жоғарғы оқу орнындағы өмір сүру және оқу жағдайларының ерекшеліктеріне бейімделуге, олардың кәсіби қызметінде қажет болатын қасиеттерді қалыптастыруға және жетілдіруге, азаматтық ұстаным мен идеологияны дамытуға, саяси және құқықтық мәдениетті дамытуға және жетілдіруге, еңбек дағдылары мен ұжымдық қызмет қабілеттерін жетілдіруге септігін тигізуі қажет.[2]

Студенттерді тәрбиелей отырып білім берудің үш бағыты негізгі бағыт ретіне ұсынылады:

- 1)Кәсіби-сауатты, құзыретті, жауапты маман даярлау;
- 2)Тиімді кәсіби қызмет үшін жеке қасиеттерді қалыптастыру;
- 3)Ұжымды басқару дағдылары мен қабілеттерін дамыту.

Жоғарыда аталған мәселелерді іске асырудың негізгі нысандары мен құралдары: Оқу материалын фронтальды баяндаудан білім берудің диалогтық нысандарына көшу (оқытушылар мен білімгерлер, яғни, студенттер арасындағы ынтымақтастық қатынастарын бекіту); білім берудің қазіргі заманғы бағыттары мәселелері бойынша педагогикалық құрамның біліктілігін арттыру; қосымша білім беру мүмкіндіктерін пайдалану; студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру; үздік ғылыми-зерттеу, дипломдық және курстық жұмыстар жазу арқылы университетаралық конкурстар өткізу, ғылыми-практикалық конференциялар өткізу; ғылыми-зерттеу жұмыстарының тұрақты жұмыс жасайтын көрмелерін ұйымдастыру.

Жалпы оқу процесін тәрбиелеу арқылы жетілдіру институттық өмірді одан әрі ізгілендіру және демократияландыру болып табылады.

Ізгілендіру дегеніміз-студенттің жеке тұлға ретіндегі құндылығын, оның бостандыққа, әлеуметтік қорғауға құқығын тану; оның қабілеттерін, даралығын дамыту және көрсету; гуманитаризация және білім беру жүйелері-оқу жоспарының барлық пәндерін оқытудың гуманистік бағытын қамтамасыз етудің ғылыми құралдары болып табылады.

Қорытынды

Жоғарғы оқу орнындағы білімгерлерді тәрбиелеудегі жетекші рөл профессор-оқытушылар құрамына тиесілі болып саналады. Бүгінгі таңда тәрбиені аға буыннан кіші буынға тәжірибені бір мезгілде беру ретінде емес, сонымен қатар оқытушылар мен студенттердің бірлескен оқу және оқудан тыс қызмет саласындағы өзара әрекеттестігі мен ынтымақтастығы ретінде түсінуге болады және солай түсіну де қажет.

Студент жастарға әсер ететін тәрбиенің маңызды субъектілерінің бірі-бүкіл университеттік атмосфера, сондықтан тәрбие ортасы институттың барлық қызметкерлерінің күшімен қалыптасады. Тәрбие жұмысы әрқашан моральдық және материалдық тұрғыдан ынталандырылуы керек.

Жоғары оқу орнындағы тәрбие-бұл процеске қатысушылардың тәрбиелік әсері мен өзара әрекеттесуінің объективті шарттары мен субъективті факторларының ажырамас

бірлігі болып табылатын мақсатты түрдегі процесс. Тәрбие процесі оқу сабақтары кезінде де, сабақтан тыс уақытта да үздіксіз жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2015 жылға дейінгі тұжырымдамасы.
- 2.Березина В.А. Қазіргі жоғарғы оқу орнындағы тәрбие: жаңа тәсілдер //Бүгінгі таңдағы жоғары білім. -2002. -№11.
- 3.Білім туралы: Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы

Жылдамдықты арттыру әдістемесінің ерекшеліктері

А.Д. Касымова – Ш. Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының аға оқытушысы

Аннотация: Бұл мақалада жылдамдықтың түсініктемелері, қарапайым қозғалысының бірнеше түрлері, жылдамдықты арттыру әдістемесінің ерекшеліктері қарастырылды.

Кілт сөздер: жылдамдық, қарапайым қозғалыс, қозғалыс қарқыны, спринттік жүгіру, жылдамдық қаблет.

Аннотация: В данной статье рассмотрены основные понятия скорости, несколько понятий видов простых движений, особенности методики увеличения скорости.

Ключевые слова: скорость, простое движение, темп движения, спринт, скорость.

Abstract: This article discusses the basic concepts of speed, several concepts of types of simple movements, and features of the speed increase technique.

Keywords: speed, simple movement, pace of movement, sprint, speed.

Жылдамдық деп – адамның қысқа уақыт аралығында көп қозғалыс жасай алу қаблетін айтады. Жылдамдық қасиетті шартты түрде екіге бөлінеді, бірі қарапайым қозғалыс, екіншісі күрделі жан-жақты қозғалыс. Қарапайым қозғалыс өз тарапынан бірнеше түрге бөлінеді, олар: әсер етушіге жауап жылдамдығы, бір реткі қозғалыс жылдамдығы, қозғалыс қарқыны жылдамдығы.

Әсер етушіге жауап жылдамдығына - тітіркендіргіштерге (дыбыс, жарық, ыстық – суық, т.б.) жауап беруге кететін уақыт мөлшері алынады. Оның өзі қарапайым және күрделі болып бөлінеді. Қарапайымға алдын ала белгілі әсер етуші тітіркендіргіштерге жауап беру уақыты жатады. Мысалы, сөреден жүгіріп шығуға берілген дыбысқа кететін уақыт аралығы. Күрделі жауапқа, алдын ала белгісіз жағдайға жауап беруге кететін уақыт мөлшері алынады. Оған мысалға спорттық ойындар кезіндегі, күрес, жекпе-жек түрлеріндегі аяқ астынан болатын өзгерістерге жауап беру уақытын айтуға болады. Күрделі жауап берудің екі түрі болады: бірі талдау арқылы, екіншісі қозғалыстағы затқа жауап беру жылдамдығы. Бір реткі қозғалыс жылдамдығына сыртқы әсердің төменгі жағдайында орындалған және көп күш жұмсалмаған жеке қозғалысты орындауға кеткен уақыт мөлшері есептеледі.

Қозғалыс қарқыны - бұл белгілі бір уақыт аралығында орындалған қозғалыс жиілігімен есептеледі. Жоғарыда көрсетілген қозғалыс түрлері бір-бірімен тығыз байланыста емес. Мысалы сыртқы тітіркендіргішке жауап жылдамдығы өте тез болғанымен, қажетті қозғалысты орындау баяу болуы ықтимал. Тәжірибеде жылдамдық

түрлерінің бір-бірімен қосылатындығын көруге болады. Мысалы спринттік жүгіруде сөреде берілген дыбыс белгісімен, сөреден тебініп шығу және жылдам жиі аттаудың барлығының өзара қосындысын көруге болады.

Жылдамдық түрлерінің бір-біріне берілуін өзара ұқсас қозғалыс түрлері кезінде байқауға болады. Мысалы, орында тұрып секіруді жақсы орындау, қысқа қашықтыққа жылдам жүгіру, ядро итеру т.б. жаттығуларының сапалы болуына әкеледі. Себебі көрсетілген барлық спорт түрлерінде аяқтың жылдам серпіліп жазылуы шешуші роль атқарады, бірақ дәл осы көрсеткіш суға жүзуге, боксқа, клавиштерді басуға қатысы шамалы.

Спорт түрлерінде кездесетін күрделі жаттығу түрлерінің барлығындағы жылдамдық түрлерінің қосындысы шапшаңдықтың дәрежесін көрсетеді. Адам организмінің морфологиялық, физиологиялық, психологиялық ерекшелігі және спорттық шеберлігі дайындығы мөлшері спортшының жылдамдық, шапшаңдық қаблетін анықтайды.

Жеңіл атлетика спорты түрлерінде жылдамдық қасиеті дәрежесін төмендегідей жағдайлар анықтайды:

- жүйке жүйесі жұмысы ерекшелігі;
- адам бұлшық етіндегі жылдам және баяу талшықтардың арақатынасы;
- жеке күші;
- бойы мен салмағы арақатынасы;
- Бұлшық еттегі АТФ, оның бөлінуі мен қалыпқа келу жылдамдығы;
- спорттық шеберлігі;
- бұлшық еттердің босай білу қаблеті.

Жылдамдық қаблетке қосымша әсер етуші факторларға адам бұлшық етінің созылмалығы, тартушы және итеруші бұлшық еттердің жұмыс істеу ерекшеліктерін жатқызуға болады. Жылдам қозғалу, жаттығуды жылдам орындау көптеген факторлардың қосындысынан тұрады. Мысалы берілген жаттығуды жылдам орындау спортшы күші, ептілігі, спорттық шеберлік деңгейінің қосындысынан тұрады. Жылдамдық қаблетті арттыру үшін қолданылатын негізгі құралдар жылдам орындалатын жаттығулар болып табылады. Олар төмендегідей талаптарға сай болулары қажет:

- жаттығулар түрлері жылдамдық қаблетін арттыруға бағытталған. Орындауға берілген жаттығу түрі жақсы меңгерілген. Жаттығуды орындаушының бар назары қалай орындауға емес, жылдам орындауға бағытталады;
- жаттығуды орындау ұзақтығы, жаттығу аяғында жылдамдық көрсеткіші төмендемеу жағдайында болуы керек.

Әдістемелер талабы:

- жүгіру қашықтығын аяқтаған кезде (немесе жаттығу түрін) жылдамдығы төмендемейтіндей болуы;
- әрбір қайталаудан кейін де орындау жылдамдығы төмендемеу керек;
- жаттығуды ең жоғарғы жылдамдықта орындау керек. Әр орындау кезінде ең жоғарғы жылдамдыққа жетуге тырысу мақсаты қойылады;
- әр жаттығудан кейінгі демелыс уақыты ұзақтығы, адамның толық бастапқы қалпына келуін ескеруі қажет.

Демалу уақыты екі физиологиялық көрсеткіш арқылы анықталады:

- жүйке жүйесі жұмысының ерекшелігімен;
- организмнің оттегін қолдану қарызы мөлшерімен.

Жүйке жұмысының қарқыны жылдам жаттығулар орындағаннан соң көтеріңкі дәрежеде болады, соңынан төмендейді.

Егер жаттығу барысында жүйке жұмысының көрсеткішін басшылыққа алып отырса онда, әр жаттығудан кейінгі жүйке жұмысының көтеріңкі жағдайында келесі жаттығуды орындатса бастапқы қалыпқа келу уақытының қысқа болатындығын көруге болады, бірақ жүйке жұмысының қозу дәрежесі жоғары деңгейде болады. Жүйке жұмысының жоғары

дәрежесінде жұмысты қайталата беру, организмнің оттегінің жетіспеу жағдайында жұмыс атқаруына әкеледі. Оттегі жетіспеулігін қалпына келтіру көп уақытты қажет етеді, сондықтан жүйке жұмысының көтеріңкі болу жағдайымен оттегін пайдалануға кететін уақытты сәйкестендіру басты болып табылады. Спортшының жаттығу жұмыстарын орындағаннан соң бастапқы қалыпқа келуі бірқалыпты болмайды. Барлық қалыпқа келудің үштен бір уақытына 65%, екінші бөлігіне 30%, үшінші бөлігіне 5% қалады. Мысалға алғанда 200 метрге жүгіруден кейінгі қалыпқа келу 12минут уақыт алатын болса, соның 8 минутынан кейін бастапқы жұмысқа келу қаблетінің 95% іске асырылады, сондықтан осы жағдайда спортшыға қайта тапсырма беруге болады.

Жүгіруді жылдам орындаған сайын арасындағы берілетін демалыс уақыты ұзара береді. Демалу үшін қолданылатын жаттығулар ішіне жүгіру кезінде неғұрлым көп жұмыс істеген бұлшық еттердің тынығуына әсер ететін жаттығулар алынады. Осылай жасау адам жүйке жүйесінің қозу жағдайын қажетті жағдайда ұстап тұруға көмектеседі, ол өз тарапынан жылдамдық қаблетті тәрбиелеуге жол ашады. Жылдамдық қаблеттерді арттыруға арналған жаттығуларды орындату адам шаршамай тұрған кезде іске асырған пайдалы болып келеді, сондықтан арнайы жаттығуларды сабақтың бас жағына жоспарлайды. Жаттығуларды орындау кезінде жылдамдық көрсеткішінің төмендеуі ол жаттығуларды доғару керектігінің алғашқы белгілері болып саналады. Жаттығуларды ары қарай жалғастыра беру шыдамдылық қаблетті арттыруға ұласып кетеді. Сондықтан апталық жаттығуларының бас кезіне жылдамдық қаблеттерді арттыруға арналған сабақтар жоспарланады, себебі ол кезде жаттығушылар шаршау деңгейіне енбеген жағдайда болады.

Қысқа қашықтыққа жүгірудегі жылдамдық көрсеткіштері. Қысқа қашықтыққа жүгіру арқылы адам жылдамдық қаблетінің қанша дәрежеде екендігін айқын көрсете алады. Спринт сөзі - өте жылдам қозғалу деген мағана береді. Спринттік қашықтыққа ерлер және әйелдер арасында 100, 200 және 400метрге жүгіру, эстафеталық 4x100м және 4x400м. жүгіру, әйелдер арасында 100м., ерлер арасында 110м. жүгіру, 400метрге ерлер және арасында жүгіру түлері енеді. 400метрге жүгіру және 400метрге кедергілер арқылы жүгіру кезінде жүгіру жылдамдығы 8-10% ғана төмендеуі, ал жүгіру уақыты 55секундтан аспайтын болғандықтан, бұл қашықтықтарға жүгіру алыс спринт деп аталады. Спринттік қашықтыққа жүгіру жылдамдығы бірнеше факторлар қосындысынан тұрады: -спортшының көмбеден шығу кезіндегі берілген дыбысқа жылдам әрекет ете білуінен; -жүгірудің жылдам қарқынын алу (аяқтың жылдам аттауы); -жүгірудің барлық қашықтығында жылдамдықты ұстай білуі.

Көмбеден шығу кезіндегі дыбысқа жылдам әрекет ете білу маңызды орын алады. Старттан шығуды жылдам орындау, тыныш тұрған денені бар жылдамдықпен іске қосу арнайы жаттығулар арқылы іске асырылады ол өз кезегінде «жасырын уақыт» және «қозғалыс уақытына» бөлінеді. Шеберлігі жоғары спортшылардың көмбеден шығуға кететін уақыттары 0,3-0,4 секунд аралығы, осының 0.06-0,1 секунды «жасырын уақыт», ал 0,24-0,3секунды «қозғалыс уақытына» жұмсалады. Екінші фактор ол жүгіру кезіндегі спортшының аяғын жылдам басу тездігіне байланысты. Көмбеден шыққаннан кейінгі 5-6 секунд аралығында жүгіруші ең жоғарғы жылдамдыққа жетеді. Жылдамдық, аяқты алмастыру мен аяпен аттау қашықтығына байланысты. Осының ішінде аяқты жылдам алмастыру басты болып табылады. Аяқты жылдам алмастыруды жетілдіру көп уақыт пен жаттығуды қажет етеді. Жүгірушілердің денелерінің морфологиялық тұрғыдан әртүрлі болуы, жүгіру жылдамдықтарының әртүрлі болуына да әсер етеді. Мысалы бойшаң адамның адымы ұзын болғанымен, аттау жылдамдығы орташа және қысқа бойлы адамдардан төмен болады. Бойы ұзын адамның 100метр қашықтыққа 44-46 адым жасауы оның 200-400метрге жүгіруіне қолайлы болып келеді. Ал орта және бойы аласа адамдардың 100метр қашықтыққа 48-53 адым жасауы, олар үшін 100 метрге жүгіру тиімді болып келеді.

Арнайы зерттеулер көрсеткендей 200метр қашықтыққа жүгіру барысында жылдамдықтың төмендеуі негізінен адым жиілігінің азайуынан болады. Бойлары орташа немесе аласа адамдардың адым жиіліктері көп болу салдарынан 200метр қашықтыққа жүгіру кезінде олар жылдам шаршайды. Спортшының 200 метрге жүгіруінің ерекшелігі, оған негізінен жарты жолды жүгіріп өткеннен соң жылдамдық күшін сақтауы қажет болады. Белгіленген қашықтықты еркін, қиналмай жүгіру жылдамдықты сақтауға көмектеседі.

Сонымен жүгіру жылдамдығын сақтауға қажетті төмендегідей жағдайлардың өзара байланысы анықталды:

-100 метр қашықтыққа жүгіру үшін алдымен сөреден жылдам шығу реакциясымен жылдамдықты тез алуы, бойының орташа немесе орташадан төмен болуы және аяқ адымының жылдам болуы қажеттілігі;

-200 метрге қашықтыққа жүгіру үшін алдымен сөреден жылдам шығу реакциясы, жылдамдықты тез алуымен қатар барлық қашықтық бойы жылдамдықты сақтау мүмкіндігі, бойының биік болуы және адымының кең болуы.

Жүгіру жылдамдығына жаттығушының бойындағы туа біткен мінезі ерекшелігінің де тікелей әсері болады. Лабароторлық жағдайда спринттік қашықтыққа жүгірушілердің жүйке жүйесіне күшейіп отыратын дыбыстың (40-120дб.) арасындағы әсерін зерттегенде төмендегідей жағдайлар анықталды:

1. 100метрге жүгіруде жоғары көрсеткіштері бар және сөреден шығуда жоғары жылдамдықтары бар спортшылар төмен (өтежоғарысезімталдық) жүйке жұмысы тобына жататындығы анықталды. Бұл спортшылардың жүйке жұмысының қозуы үнемі жоғары жағдайда болуы салдарынан олар сөреден жылдам шығады, қашықтықтың бастапқы кезеңінде жылдамдықты тез алады, бірақ сонымен қатар жылдамдық шыдамдылығын көпке сақтай алмайды.

2. 200 метрге жүгіруде жоғары көрсеткіштері бар, бірақ сөреден шығу жылдамдықтары жоғары еместердің жүйке жұмысы көрсеткіштері күшті (төменсезімталдық) топқа жататындықтары анықталды. Сондықтан олардың сөреден шығу жылдамдықтары төмен болғанымен, қашықтыққа жүгіруде жылдамдық, шыдамдылықтары жақсы болып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Теория и методика физического воспитания и спорта: Учебник / Под ред. Барчуков И.С.. - М.: КноРус, 2018. - 288 с.
2. Теория и методика физического воспитания детей младшего школьного возраста с практикумом: Учебник / Под ред. Торочкова Т.Ю.. - М.: Academia, 2019. - 192 с.
3. Теория и методика обучения базовым видам спорта: Гимнастика: учебник / Под ред. Крючек Е.С.. - М.: Academia, 2018. - 480 с.
4. Теория и методика гимнастики: Учебник / Под ред. Журавина М. - М.: Academia, 2016. - 208 с.
5. Боген, М.М. Физическое воспитание и спортивная тренировка: обучение двигательным действиям: Теория и методика / М.М. Боген. - М.: КД Либроком, 2019. - 226 с.

Оқытудың әртүрлі кезеңдеріндегі психофизикалық дайындыққа қойылатын талаптардың ерекшеліктері

П.С. Джекенов— доцент, Қазақстан Республикасының құрметті спорт қайраткері, Ш. Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институт

К.М. Алимбаев – Ш. Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының оқытушысы, магистр

Аннотация: Бұл мақалада психофизикалық дайындық туралы түсініктер беріліп, студенттерді оқытудың әртүрлі кезеңдеріндегі психофизикалық дайындыққа қойылатын талаптардың ерекшеліктерін қарастырды.

Кілт сөздер: Психофизикалық дайындық, білім беру үдерісі, бейімделу кезеңі, эмоционалды фон, шаршау сезімі, гиподинамияға төзімділігі.

Аннотация: В данной статье даны представления о психофизической подготовке и рассмотрены особенности требований к психофизической подготовке студентов на разных этапах обучения.

Ключевые слова: психофизическая подготовка, образовательный процесс, период адаптации, эмоциональный фон, чувство усталости, устойчивость к гиподинамии

Abstract: This article gives an idea of psychophysical training and examines the specifics of the requirements for the psychophysical training of students at different stages of education.

Keywords: psychophysical training, educational process, period of adaptation, emotional background, feeling of fatigue, resistance to physical inactivity

Н.И. Пономаревтің пікірінше, кәсіби психофизикалық дайындық (кәсіби денсаулық) - бұл кәсіби қызметтегі қажетті жұмыс қабілеттілігі, сыртқы орта мен өндіріс саласының өзгеретін жағдайларына үнемі бейімделу үшін дененің қажетті физикалық және функционалдық мүмкіндіктері. Психикалық және физикалық күштерді толығымен қалпына келтіру, өндірістік қызметтің белгілі бір жағдайларында денсаулықты сақтау қабілеті жоғарғы оқу орындардағы дене шынықтыру сабақтарында алынған білімдер мен құзыреттерге байланысты. Еңбек процесінде алға қойылған мақсатқа жетуде жоғары мотивация мен оңтайландыруды қамтамасыз ету адамның психофизикалық және интеллектуалдық қабілеттеріне оның психофизикалық дайындығы деңгейінде негізделеді. Психофизикалық дайындық-бұл белгілі бір қызмет үшін басым психикалық және физикалық қасиеттердің даму деңгейімен сипатталатын сапалы нәтиже, сонымен қатар белгілі бір қызмет түріне психофизикалық дайындықтың нәтижесі.

Психофизикалық дайындық-бұл болашақ бакалаврдың немесе маманның табысты кәсіби қызметке психофизикалық дайындығының нәтижесі.

Білім беру үдерісі жағдайында студенттерде келесі психофизикалық дайындығын құру қажет:

- білімді, дағдыларды игерудегі жоғары тиімділікке және жоғары оқу орнындағы білім берудегі құзыреттіліктер;
- жеке дамудағы жетістіктерге;
- дене шынықтыру және спорт құралдарын коммуникативтік байланыстар орнату мақсатпен пайдалануға;
- денсаулықты нығайтуға, сақтауға және көтеруге дене шынықтыру және спорт құралдарын тиімді пайдалану.

Қазіргі өндіріс процесінде қызмет құрылымы өзгереді, физикалық қасиеттерді, күшті, төзімділікті, жылдамдық пен ептілікті басым қолдана отырып, еңбек қызметінің әртүрлі формалары мен түрлерін қолдану азаяды. Жоғарғы оқу орындардағы оқу процесінде аталған қасиеттердің қалыптасуы дене шынықтырудың құрамдас бөлігі болып табылатын кәсіби қолданбалы дайындықтың қажеттілігіне байланысты.

Кәсіби қолданбалы дене шынықтыруды жоспарлау және жүзеге асыру кезінде, әдетте, болашақ маманға оның жұмыс ерекшелігіне сәйкес қажетті психофизикалық қасиеттерді дамытуға баса назар аударылады. Алайда, оқудың өзі дененің негізгі

функционалды жүйелеріне үлкен жүктемелермен жоғары қарқындылықтағы еңбек екенін ескеру қажет. Осыған байланысты бұрынғы мектеп оқушыларының жоғары мектептегі оқыту жүйесіне, жаңа ұжымға бейімделу кезеңі ерекше қиын. ЖОО-да оқуды бастауға тән жағымды эмоционалды көңіл-күй жоғары жұмыс қабілеттілігін сақтауға, бітіру және түсу емтихандарын тапсырудың шиеленісті кезеңдерінен туындаған нақты шаршауға қарамастан, шаршау сезімінің болмауына ықпал етеді. Бұл ұзаққа созылған эмоционалды фон біртіндеп оқуда қиындықтар, сәтсіздіктер, қақтығыстар туындаған кезде эмоционалды шиеленіспен ауыстырылады. Барлық студенттер өз уақыттарын дұрыс бөле алмайды, күннің ұтымды режимін дамыта алмайды. Көптеген студенттер өз бетінше оқу жұмысын кешіктіреді, бұл ұйқы режимінің бұзылуына, оның ұзақтығының жеткіліксіздігіне әкеледі. Шаршау күшейе бастайды, шаршау сезімі пайда болады, өнімділік төмендейді, ауру қаупі артады.

Тәжірибе көрсеткендей, ауа-райының өзгеруіне қарамастан, қазан айының аяғы мен қараша айының басында ауруларға байланысты сабақтарды өткізіп жіберу саны артады. Оқу жоспарларын талдау көрсеткендей, оқу материалының күрделілігі, жаңа оқу пәндерінің саны семестрден семестрге дейін артады, ал ең қиын семестр-үшінші болып саналады. Бұған студенттердің академиялық үлгерімі мен оқудан шығу динамикасы дәлел бола алады. Адамның физикалық және психикалық өнімділігі, өзгертін жағдайларға тезірек бейімделу мүмкіндігі оның физикалық дайындық деңгейіне байланысты. Осыған байланысты, алғашқы үш семестрде дене тәрбиесінің ең маңызды міндеттері дененің барлық жүйелерінің функционалды жағдайын тиісті деңгейде ұстау, шамадан тыс жұмыспен онымен байланысты аурулардың алдын алу, дене шынықтыру мен спорт құралдарын мақсатты пайдалану арқылы жоғары өнімділікті сақтау болып саналуы керек. Бұл міндеттер барлық дене шынықтырудың да, кәсіби қолданбалы дене шынықтырудың да ұйымдастырылуы мен мазмұнын анықтайды. Негізгі назар жан-жақты жалпы дене шынықтыру деңгейін арттыруға, жалпы және статистикалық төзімділік, эмоционалды тұрақтылық, зейіннің тұрақтылығы сияқты қасиеттерді дамытуға ықпал ететін жаттығулар мен спорт түрлеріне аударылуы керек. 4-7 семестрде кәсіби қолданбалы дене шынықтыруға баса назар кәсіби қажетті қасиеттерді дамытуға, өндірістегі болашақ жұмысқа дайындалуға аударылуы мүмкін. Табиғи еңбекке бейімделу-бұл организмде белгілі бір тұрақты өзгерістердің жинақталуымен байланысты ұзақ процесс.

Кәсіби қолданбалы физикалық дайындық белгілі бір еңбек түріне бейімделудің табиғи бағытына ықпал ететін құралдар мен әдістерді таңдау арқылы осы мәселені шешуді жеделдетуге мүмкіндік береді. Тиісінше, теориялық және практикалық сабақтардың мазмұны өзгереді. Осы кезеңде сабақтарды даралау болашақ маман мамандықтарының ерекшеліктеріне сәйкес жүзеге асырылуы керек. Интеграцияланған оқыту жүйесінің өзегі болып табылатын инженерлік-өндірістік даярлау жүйесі студенттердің маман бейініне сәйкес белгілі бір жұмыс орындарында жұмыс істеуін және оқу процесінің кестесіне сәйкес лауазымдар бойынша ауысуын көздейді. Қолданыстағы оқу жоспарлары жұмыс лауазымдарында 8 және 9 семестр, инженерлік - техникалық лауазымдарда 10 семестр бойы жұмыс істеуді көздейді. Әр түрлі профильдегі болашақ мамандардың еңбек жағдайларына сипаттама беріліп, негізгі кәсіби және қажетті психофизикалық қасиеттер тұжырымдалды. Инженерлік-техникалық лауазымдарға ауысу еңбек сипаты мен жағдайларының өзгеруіне әкеледі, сондықтан кәсіби қолданбалы дене шынықтыру инженерлік еңбекке тән қасиеттерді дамытуға қайта бағытталуы керек. Инженерлік-техникалық лауазымдарға ауысу көптеген жағдайларда қозғалыс белсенділігінің төмендеуімен, мәжбүрлі отыру немесе тұру күйінде ұзақ тұрумен байланысты. Қозғалыс белсенділігінің төмендеуі кәсіби өнімділікті нашарлатады, дененің өмірлік функциялары мен жүйелеріне теріс әсер етеді. Осыған байланысты маманның ұзақ мерзімді гиподинамия жағдайында жоғары өнімділікті сақтау қабілетіне, отырықшы жұмыс кезінде ең көп кернеуді сезінетін дененің, арқа бұлшықеттерінің статистикалық төзімділігін дамытуға тәрбиелеу маңызды болып табылады. Кез-келген инженердің кәсіби

қызметінде жұмыс орындарына қарағанда кішігірім заттарды, құралдарды, басқару элементтерін манипуляциялауға байланысты операциялар жиі кездеседі, бұл кішігірім күш кернеулерін мөлшерлеу, жылдам, дәл және үнемді қозғалыстарды орындау, ептілік пен қол мен саусақтардың қозғалысын үйлестіруді қажет етеді. Бұл қасиеттер көптеген инженерлік мамандықтардың мамандарына қажет. Сонымен қатар, олардың дамуының өзектілігі ғылыми-техникалық прогресс жағдайында артады.

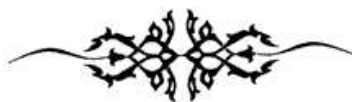
Инженердің қызметінде психикалық қасиеттер маңызды рөл атқарады. Оған, мысалы, бірнеше объектілерді бір уақытта қабылдау (назар аудару), бірнеше әрекеттерді орындау (зейінді бөлу), зейінді бір объектіден екіншісіне тез ауыстыру (зейінді ауыстыру), бір объектіге назар аудару (зейінді шоғырландыру), қажетті зейін қарқындылығын ұзақ уақыт ұстау қабілеті сияқты қасиеттер қажет. Инженердің жұмысы, жұмысшының жұмысынан айырмашылығы, көбінесе қабылданған шешімдер үшін үлкен жауапкершілікке байланысты эмоционалды шиеленіспен (стресспен) жүреді. Осыған байланысты инженер үшін ерекше маңызды қасиет-эмоционалды тұрақтылық, яғни әртүрлі стресстік жағдайларда өзіне жағымсыз салдарсыз жоғары өнімділікті сақтау мүмкіндігі. Аталған талаптар инженерлік қызметке қойылатын жалпы талаптарға жатады. Сонымен қатар, әртүрлі мамандықтар мен әртүрлі қызмет түрлерімен айналысатын инженерлерге нақты талаптар қойылады. Бұл талаптар мамандыққа қарағанда инженерлік жұмыстың сипатына көбірек байланысты.

Сонымен, конструкторлық бюродағы инженердің жұмысы мамандыққа байланысты емес белгілі бір жағдайлармен сипатталады. Инженерлік қызметтің басқа түрлері туралы да айтуға болады. Мысалы, инженер-механик әртүрлі функцияларды орындай алады: механикалық өңдеу мен құрастырудың технологиялық процестерін әзірлеу және зерттеу, металл кесетін жабдықты жобалау және пайдалану. Машина жасау зауыттарында шебер, технолог, ауысым бастығы, цех механигі, бақылау шебері лауазымдарында жұмыс істеу байқауды, назар аударуды, ұйымдастырушылық және педагогикалық қабілеттер мен дағдыларды, үлкен берілгендікті, жігерлілікті, байланыстылықты, адамдармен тіл табыса білуді талап етеді. Физикалық және психикалық дайындыққа байланысты нақты талаптар инженер-конструктор, инженер-зерттеуші лауазымдарында жобалау-конструкторлық бюроларда, зауыт зертханаларында, мамандандырылған технологиялық және конструкторлық ұйымдарда жұмыс істейтін мамандарға қойылады.

Бұл мамандар көптеген сағаттарды кулман, станокта өткізеді, жұқа құралдармен, сурет салу құралдарымен жұмыс істейді. Мұның бәрі олардан көру өткірлігін, көздің дәлдігін, жақсы есту қабілетін, жоғары тактильді және кинестетикалық сезімталдықты талап етеді. Сондай-ақ қол бұлшықеттерінің үлкен жалпы төзімділігі, гиподинамияға төзімділігі, дененің, арқа бұлшықеттерінің статистикалық төзімділігі, қол қозғалысының жоғары үйлестірілуі мен дәлдігі, жылдам және дәл бақылау реакциясы, жақсы дамыған кеңістіктік қиял, пішін сезімі, жылдамдық, зейінді шоғырландыру мүмкіндігі қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ж.Л. Садықова, М.Ш. Тұяқбаева, Е.К. Уанбаев Дене тәрбиесі және спорттың ілімі мен әдістемесі – Алматы: Санат, 2012
2. Уанбаев Е.К., Уанбаева Ф.Ж. Дене тәрбиесі және спорттың теориясы мен әдістемесі. - Өскемен: ШҚМУ баспасы, 2006. – 270 б.
3. Виленский М. Я., Горшков А. Г. Физическая культура. Учебник. М.: КноРус, 2020. 216 с
4. Физическая культура студента: Учебник / Под. ред. В.И. Ильинича. М.: Гардарики, 2000. 448 с.

ӘОЖ 796.013.567

Ушу балаларға арналған, спорт түрі

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациалық
Институтының Дене шынықтыру және спорт кафедрасының аға оқытушы
магистрі Танаев Қонысжан Төлебаевич
Алматы облысы Кеген ауданы Тұйық орта мектебінің мұғалімі Мухамедиев
Құдайберген Жуманович сарапшы педагог

Аннотация: Ушу бөліміне балалар әдетте жас шектеулерінсіз қабылданады, өйткені сабаққа дұрыс көзқараспен ушу жарақат алмайды. Ушу жаттығулары балаларда тыныс алуды, шоғырлануды, есте сақтауды, вестибулярлық аппаратты дамытады. Ушу өзінің бай философиясымен балаларда денені ғана емес, рухты да дамытады.

Кілтті сөздер: Спорттық, ушу, денсаулығы, жекпе-жек, өнерін, элементтерін, дағдыларын, психикалық, өзін-өзі, құрметтеу.

Аннотация: На отделение Ушу детей обычно принимают без возрастных ограничений, так как при правильном подходе к занятиям ушу не травмирует. Упражнения на Ушу развивают у детей дыхание, концентрацию, память, вестибулярный аппарат. Благодаря своей богатой философии Ушу развивает у детей не только тело, но и дух.

Ключевые слова: Спорт, ушу, здоровье, боевые искусства, элементы, навыки, экстрасенс, самоуважение.

Abstract: Children are usually admitted to the Wushu department without age restrictions, since with the right approach to wushu classes, it does not injure. Wushu exercises develop children's breathing, concentration, memory, and vestibular apparatus. Thanks to its rich philosophy, Wushu develops not only the body, but also the spirit in children.

Keywords: Sport, wushu, health, martial arts, elements, skills, psychic, self-esteem.

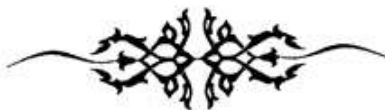
Ушу сабақтары балаларда барлық буындарды, байламдар мен бұлшықеттерді дамытады, ептіліктің, күштің, икемділіктің және ерекше Рақымның дамуына ықпал етеді. Ушу сабақтарында спорттық міндеттер қоюдың қажеті жоқ-бұл бүкіл денені керемет физикалық күйде ұстаудың тамаша мүмкіндігі. Ушу бөліміне балалар әдетте жас шектеулерінсіз қабылданады (тіпті 3 жастан бастап), өйткені сабаққа дұрыс көзқараспен ушу жарақат алмайды. Ушу жаттығулары балаларда тыныс алуды, шоғырлануды, есте сақтауды, вестибулярлық аппаратты дамытады. Ушу өзінің бай философиясымен балаларда денені ғана емес, рухты да дамытады. Спорттық ушуда 2 негізгі бағыт бар-таолу (қарсыласпен байланыссыз жаттығу жүйесі) және саншоу (толық байланыс жүйесі). Таолу әдетте техниканы қолдануға арналған. Саншоу, керісінше, қарсыласқа немесе қарсыластарға қарсы күресте қолданылады. Бұл жекпе-жекте қылыш, қылыш, найза және таяқшаны қолдануға болады. Сондай – ақ, кейде қорғаныс құралдары қолданылады-дулыға, көкірекше, қалпақ, бокс қолғаптары және басқалары. Ушу өзі үшін керемет жекпе-жек өнерін іздейтіндер үшін ғана емес, сонымен қатар денсаулығы, дененің икемділігі, буындардың қозғалғыштығы маңызды адамдар үшін де тамаша. Ушу-Қытайдан шыққан бірқатар жауынгерлік пәндердің жалпы атауы. Ушу сабақтарына спорттық жаттығулар, тыныс алу жаттығулары, өзін-өзі қорғау әдістерін үйрену және рухани даму негіздері кіреді. Бұл спорт физикалық, психикалық және ақыл-ой дамуына оң әсер етеді, сондықтан балаларды өте жас кезінде бөлімге беруге болады. Жалпы, ушу – өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдірудің ғасырлар бойы тегістелген кешенді жүйесі деп айтуға болады. Сабақтарда балаларға өз денесін, өзін-өзі қорғауды, қару-жарақ дағдыларын, психикалық өзін-өзі бақылау дағдыларын және шығыс философиясының

негіздерін үйретеді. Баланы қай жастан бастап құлаққа беру керек. Бұл жаста балалар ойын форматында айналысады, ал сабақтар физикалық денсаулықты нығайтуға, созылуға, төзімділікті арттыруға және икемділікті дамытуға бағытталған. Ушу сабақтары элементтерін үйренумен және қару-жарақпен танысумен кәсіби деңгейде 7-8 жастан басталады. Сол жастан бастап балалар жауды құрметтеуге, қақтығысты шешудің бейбіт жолдарын іздеуге және әрқашан өздерімен және қоршаған әлеммен үйлесімді болуға үйрететін осы керемет жекпе-жек өнерінің философиясын түсіне бастайды. Жекпе-жектің басқа түрлері сияқты, ушу балаларға мінездің Күшін, жеңіске деген ерік-жігерін, зейінділігі мен адалдығын тәрбиелейді. Балаларға арналған ушу түрлері, стильдері Ушу екі түрге бөлінеді-сауықтыру және спорт. Сауықтыру ушу-денсаулықты нығайтуға бағытталған жаттығулар жиынтығы. Бұл түр тірек-қимыл аппараты, жүрек ауруы және аутоиммунды аурулары бар балаларға ұсынылады. Ушу гимнастикасы кез-келген жаста қол жетімді. Спорттық ушу-бұл 100-ден астам стильді қамтитын толыққанды спорт түрі, олардың ішіндегі ең танымалы: Шаолинь монахтарының стилі, стильдің ерекшелігі-керемет акробатикалық трюктер және күшті найзағай соққылары; Танланцюань - "мантис стилі" екінші атауы. Жұмсақ және тегіс қозғалыстармен ерекшеленеді және сауықтыру гимнастикасы ретінде қолданылады; Багуажан-бұл стильде соққылар алақанмен жасалады және әр қозғалыс алдыңғы қимылдан тегіс ағып кетеді; Цейлифо стилі секіру кезінде алақанның соққылары мен қабырғаларының басым болуымен сипатталады; Хунгар - батыс елдерінде оның тиімділігін анықтайтын жоғары жауынгерлік тиімділікке ие. Сондай-ақ, ушуды Санданың жауынгерлік байланыс түрлеріне және беску-таолудың жанаспайтын түрлеріне бөлуге болады. Жаңадан бастаған балалар үшін жарақат алу қаупі аз агрессивті стильге артықшылық берген дұрыс. Ұлдар мен қыздарға арналған Ушу Құлақта жыныстық шектеулер жоқ. Бұл спортпен ұлдар да, қыздар да бірдей айналыса алады. Бірақ егер ұлдар көбінесе қарсыласымен шайқаста алған білімдерін қолдана алатын байланыс стильдеріне барса, қыздарға ушу-таолумен айналысуға кеңес беріледі. Бұл стиль гимнастикалық жаттығулар кешені болып табылады және жарыстар қарсыласпен жекпе-жексіз өтеді. Сабақтары балаларға не үшін пайдалы, не дамытады. Басқа спорт түрлері сияқты, ушу бірінші кезекте жалпы физикалық денсаулыққа пайдалы. Тұрақты сабақтар иммунитетті арттырады, психологиялық жағдайға жағымды әсер етеді және Тәуелсіздік пен батылдықты қалыптастырады. Сонымен қатар ушу келесі қасиеттерді дамытады: Бұл жекпе-жек өнерінің философиясы-шайқаста және күнделікті өмірде үздіксіз өзін-өзі жетілдіру. Осының арқасында бөлімде оқитын балалар оқуда жақсы нәтиже көрсетеді, бәрін жақсартуға тырысады және сынға барабар қарайды. Қарсы көрсеткіштер Ушу сауықтырудан айырмашылығы, спорт түрінің бірқатар қарсы көрсеткіштері бар, онда бөлімге жазылуға қарсы: Ми жарақаттары; Туа біткен жүрек аурулары; Омыртқаның ауыр аурулары; Асқынған жұқпалы аурулар. Бөлімге жазылмас бұрын медициналық қол жетімділік қажет. Сондай-ақ, балаға спорттық сақтандыру қажет болады, онда полис ушу сабақтарына арналғанын көрсету керек. Бөлімді қалай таңдауға болады. Баланы бөлімге бермес бұрын, ушу жекпе-жек мектебінде қандай стильде оқытылатынын білу керек. Сондай-ақ, жаттықтырушының тәжірибесі, оқушылардың жетістіктері және мектептің техникалық жабдықталуы туралы хабардар болу керек. Мамандар спорттық сақтандыруды қажет етпейтін бөлімге жазылудан бас тартуға кеңес береді, студенттер балаларды жаттықтырады, ал оқушылар маңызды жарыстарда өнер көрсетпейді. Біздің сайтта секциялар каталогы бар, онда сіз өз қалаңызда, үйге жақын жерде жақсы жекпе-жек мектебін таңдай аласыз. Қорытынды-баланы құлаққа беру керек пе, ата-аналарға кеңес

беру керек пе Баланы құлаққа беру керек пе деген сұраққа жаттықтырушылардың жауабы анық, иә. Бұл балалар үшін ең қауіпсіз және пайдалы спорт түрлерінің бірі, онда балалар сізге дені сау, мықты және байсалды баланы жаман әдеттерсіз және болашақта бұзылған жүйесіз тәрбиелеуге көмектесетін көптеген пайдалы дағдыларды алады. Сондай-ақ, жаттықтырушылар ата-аналарға бірнеше кеңестер береді, атап айтқанда: егер бала осы спорт түрін таңдаған болса, сабаққа кедергі жасамаңыз, егер бала қаламаса, жаттығуға бармаңыз, әрдайым жарыстарға қатысыңыз, әр жеңіс үшін мақтаңыз және кішкентай жетістіктерге бірге қуаныңыз. Сабақ формасы қарапайым, ыңғайлы, практикалық, этикет ережелеріне, ұлттық және діни дәстүрлерге сәйкес болуы керек. Белдіктің түсі маңызды емес. Жекпе-жек өнерінің дәстүрлеріне сәйкес мерекелік форма жарқын және эстетикалық болуы керек. Сабақ алдында дәрет пен ниет туралы дұға еткен жөн. Жаттығу сабақтары медитациядан басталуы керек. Стрессті эмоционалды және физикалық жеңуге бейімделу керек, қажетті жұмысты қанағаттанарлық маңызды процеске айналдыруға тырысу керек. Медитацияның алғашқы 5 минуты әрі қарайғы іс-шаралар үшін маңызды мотивациялық рөл атқарады. Жылыту-бұл жаттығудың ең қиын, бірақ қажет бөлігі. Жылыту мұғалімнің ерекше талғампаздығы мен шеберлігін қажет етеді. Жылыну ойын түрін ұсынуы керек, оқушының ерекше жетістігінде физикалық күш, төзімділік, ерік-жігерді дамытуға міндеттер қою керек. Әр түрлі әдістер мен әдістерді ескере отырып, жаттығу процесінің жалпы сызығын сақтай отырып, жаттығулар мен әрекеттерді кәсіби, сауатты біріктіру қажет. Тыныс алу-бұл бізден тәуелсіз өмір сүретін, бірақ оның орындалуына байланысты жекпе-жек өнерінде шешуші рөл атқаратын зат. Біз жоғарғы, ортаңғы және төменгі тыныс алуды ажыратамыз. Маңыздылық дәрежесі бойынша төменгі тыныс алуға артықшылық беріледі. Адамның барлық энергиясы іш аймағында. Тыныс алу жаттығулары-бұл ерекше өнер. Тыныс алудың барлық әрекеттермен байланысы кез-келген динамикалық күш-жігердің табиғи сүйемелдеуімен нормаға айналғанға дейін ерекше шеберлікті қажет етеді. Біз тіректерді позиция ретінде қарастырамыз. Олар көпшілікке белгілі және әртүрлі болуы мүмкін. Негізгі талап-тізедегі сәл бүгілген аяқтар және өкшенің жерден сәл бөлінуі, орталық сызықты сақтау, қолдар сәл көтерілген, шынтақтар тігінен төмен түсірілген. Дене мен аяқтың орналасуы өзгеруі мүмкін, бірақ міндетті шарт – дененің 6 бөлігінің (қолдар, шынтақтар, иықтар, жамбас, тізе, аяқтар) сәйкестігі, ауырлық центріне сәйкес қозғалыстардың үйлесуі. Соққылар мен соққылар қабылданған ережелерге сәйкес және жекпе-жектер қорғаныс құралдарында өткізілетіндігін ескере отырып, қолдарымен және аяқтарымен қолданылады. Тік соққы тікелей және бүйірлік соққылардан гөрі қолайлы деп санаймыз. Ең тиімдісі-қолдың соққысы, оның басталуы білектің негізі болған кезде іштің төменгі бөлігін білдіреді(қолдағы импульс нүктесі Танден деп аталатын энергия нүктесінде). Соққыларды барлық деңгейлерге қолдануға болады, бірақ ең тиімдісі-белдік деңгейіне дейін соққылар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Максима Николаевича Петрова «Боевые приемы ушу» Учебное пособие. - М.: Физическая культура,2019.
2. Костихина Н.М. Акмеология физической культуры и спорта: Учебное пособие. - М.: Физическая культура,2005.

ТАРИХ

ӘОЖ 94(3):599.88

Неліктен питекантроп адамдары Бөріқазған мен Тәңірқазған тұрақтарына қоныстанды?

Мусабаева Жаннур Бегалиевна

Тарих ғылымдарының магистрі, Ғылыми қызмет және ескерткіштерді қорғау бөлімінің тарихшысы

«Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК
(Қазақстан, Тараз, 080012, Х. Бектұрғанов көшесі, 3-үй)

Андатпа. Планетамыздың барлық түпкірлерінде адамның шығуы мен даму тарихында, сондай-ақ оның еңбек қызметінің іздерінде ортақ нәрсе көп және олар өзара тығыз байланысты. Алайда адамзаттың ежелгі өткен заманының көптеген беттері осы кезге дейін ашылған жоқ, анықталған мәселелер мен даулы қағидалар әлі де көп. Біздің ертедегі бабаларымыздың өмірі туралы қазіргі түсініктер адам еңбегінің қалдықтары – тас құралдар, оларды дайындаған кездегі қалдықтар, тамақ қалдықтары – жануарлардың сүйектері сақталып, үңгірлерді, үңгіме қуыстарды зерттеуге негізделеді. Осы заманғы «мешеу халықтар» дейтіндердің өмірінен алынатын этнографиялық деректердің де маңызы аз емес. Олар ежелгі адамзаттың материалдық және рухани мәдениетінің кейбір жақтарын жақсырақ түсіндіруге мүмкіндік береді. Бірақ басты ақпаратты дегенмен де алғашқы қауымдық қоғамның ең көп таралған материалы – тастан жасалған еңбек құралдары береді.

Мақалада питекантроп адамдарының көптеген еңбек құралдары (үшкірленген тастар, шапқылар, кескіш, шоқпар, аң сүйектерінен ойылған үшкір құралдары) зерттелді. Соның ішінен бұдан 800-500 мың жыл бұрын жасалған қара түсті шақпақтастарға бай Қаратау маңында орналасқан Бөріқазған мен Тәңірқазған қоныстары қарастырылды.

Түйін сөздер: питекантроп, археология, кремний карбонды малта тастар, қол шапқыштар, унифастар, жаңқалар, нуклевидті бұйымдар, музей, артефактілер, унифастер, палеолит, антропоген, приматтар.

Аннотация. Во всех глубинах нашей планеты много общего в истории происхождения и развития человека, а также в следах его трудовой деятельности, и они тесно взаимосвязаны. Однако многие страницы древнего прошлого человечества до сих пор не раскрыты, и все еще существует множество выявленных проблем и спорных принципов. Современные представления о жизни наших ранних предков основываются на изучении пещер, пещер, где сохранились остатки человеческого труда – каменные орудия труда, остатки при их приготовлении, остатки пищи – кости животных. Немаловажное значение имеют и этнографические данные из жизни современных так называемых «народов мешеу». Они позволяют лучше объяснить некоторые аспекты материальной и духовной культуры древнего человечества. Но основную информацию, тем не менее, дает самый распространенный материал первобытнообщинного общества – орудия труда из камня.

В статье изучены многие орудия труда людей-питекантропов (заточенных камней, тесел, резцов, молотков, острых инструменты, вырезанных из костей животных). Среди них рассматривались поселения Буриказган и Танирказган, расположенные вблизи Каратау, богатые черными кремнями, построенные 800-500 тысяч лет назад.

Ключевые слова: питекантроп, археология, камешки из карбона кремния, ручные косилки, унифасы, скусны, нуклевидные изделия, музей, артефакты, унифасты, палеолит, антропоген, приматы.

Abstract. All the ends of our planet have a lot in common in the history of the origin and development of man, as well as in the traces of his labor activity, and they are inextricably linked. However, many pages of the ancient past of mankind have not been revealed until now,

and there are still many identified issues and controversial principles. Modern ideas about the life of our early ancestors are based on the fact that the remains of human labor – stone tools, the remains of their preparation, the remains of food – animal bones are preserved and the study of caves, cavern cavities. The ethnographic data obtained from the life of modern "mesheu peoples" is also of great importance. They make it possible to better explain some aspects of the material and spiritual culture of ancient mankind. But the main information is still given by the tools of Labor made from the most common material of primitive society – stone.

The article examined many tools of Pithecanthropus (sharpened stones, chisels, chisels, sharp tools carved from animal bones). Among them, the settlements of Barykazgan and Tanirkazgan, located near Karatau, rich in black Flint, created more than 800-500 thousand years ago, were considered.

Key words: pithecanthropus, archaeology, silicon carbon pebbles, hand mowers, unifaces, skunks, nucleoid products, museum, artifacts, unifasts, Paleolithic, anthropogen, primates.

Ежелден ел мен жердің тарихы аңызбен астарлас, тарихпен тамырлас. Көкейінен көне заман күмбірі төгілетін, зердесінде заманалардың жұмбақ үні қалыптасқан тарихи өлкелердің өнегесі мол. Ал абыз дала аңыз шерттіп, уақыт өткен сайын ұрпағын ұлағатқа қандырып, көңілді мейірім шуағына бөлейді. Тасының түбінен тамшылаған тағылым, топырағынан бұрқыраған тарих, қатпарынан қылаң беретін қасиет ұлт көшінің желісі үзілмеген ұлы сапары іспетті.

Жамбыл облысының Талас топырағында шежіремен өріліп, аңызбен көмкерілген көрнекті тарихи орындар көп. Ежелгі адамдардың Жамбыл жеріне қоныс аударуы үшін ең қолайлы жерлер Қаратау таулары болды. Онда көптеген жабайы жануарлар сүйектері табылды. Климаты ыстық және жері өсімдіктерге бай болды. Палеолит дәуіріндегі адамдардың қоғамдық ұйымы күрделі және ұзақ даму жолынан өтті. Ежелгі адамдар табиғат күштеріне қарсы тұру үшін және аң аулау кәсібі оңайырақ болу үшін топтасып өмір сүрді.

Аңыз бойынша ерте заманда Талас жерінде бірнеше жыл қатарынан құрғақшылық болады. Су іздеген жұрт бұл қуаңшылықтан шығар амал таба алмай қиналады. Сонда бір бөрі елдің алдына шығып жүріп отырыпты. Ел де бөрінің соңынан үлкен үмітпен ере береді. Сол бөрі шөліркеген елді бастап келіп, даланың төсін қазады. Сонда бөрінің қазған жерінен су шығып, бүкіл халық аман қалған екен. Бұл жер содан бері Бөріқазған деп аталып кеткен дейді. Бөріқазған алқабы Талас топырағының ортасында. Бүгінде киіз үйдің орнындай ғана болып үйілген топырақ болмаса, бұл жерде басқа белгі жоқ. Тек халық санасында Бөріқазған деген атпен ғана қалған дала қойнауындағы қасиетті жер тамырына тылсым жасырған күйі тұр.

Осы Талас топырағында Бөріқазған жері мен Тәңірқазған тұрағы қатар аталады. Әлгі айтылған аңыз да бір-біріне жалғас дүние. Күндердің күнінде Бөріқазғанның суы тартылады. Халықтың қайғы-қасіреті қайта үдей түседі. Арада шамалы уақыт өткенде су іздеген халық жапан далада тағы бір жердің өзінен өзі қазылып, суға толып тұрғанын көреді. Бұл судың дәмі де тәтті екен. Кейіннен әлгі жер Тәңірқазған аталып кеткен екен дейді.

Бұдан 1 млн. жыл бұрын питекантроп адамдары Бөріқазған мен Тәңірқазған тұрақтарында мекен еткен уақытында ауыр салмақты, тік бұрышты ұсақ шақпақ тастардан ең ежелгі еңбек құралдарын жасаған болатын. Еңбек құралдары Кеңірдек елді мекені жанынан, Қаратау жотасынан оңтүстік-батыс беткейіндегі Арыстанды өзенінің ең жоғары жайылмасынан, қатып қалған төменгі төрттік кезеңнің қалың конгломераты арасынан табылған [1, 13 б.]. «Клектон тұрпаттас» деп аталатын бұл ежелгі құралдардың одан анағұрлым кейінгілерден айырмасы – олардың соғатын қыры тым үлкен, ол тіпті бүкіл сынық көлемінің жартысынан көбірек. Олармен бірге үлкен шақпақтастар, дөңес нуклеустер де табылды; әлгі сынықтар солардан сындырылып алынған. Ашельдік Бөріқазған және Тәңірқазған тұрақтары мейілінше назар аударуға лайық [1, 14 б.]. Бұл

тұрақтардағы құралдардың таралу шегі айқын және өңделген шақпақтас бұйымдар белгілі бір шектен тыс жерлерде сирек кездеседі. Бөріқазған мен Тәңірқазғаннан табылған ежелгі палеолиттік саймандар төрт топқа: екі қырлы және бір қырлы шапқы құралдар; шапқылар; ауыр тас сынықтар; ірі ұра тастар – нуклеустер болып бөлінеді. Бірінші тобы көбірек кездеседі. Шапқы құралдардың Оңтүстік-Шығыс Азия мен Африканың шель-ашель кеніштерінен табылған дәрекі тас саймандардан елеулі айырмашылығы жоқ [2, 48 б.], олардың барлық жағдайда да малтатас сияқты түрде болуы айқын аңғарылады, тас құралдардың бір шеті өңделген, екі жағынан мол сындырылып жұқартылған, өткірленген имек жүзі бар, ал қарсы жағы өңделмеген. Төменгі палеолитте адам тасты сындыру үшін басқа тасты пайдаланып, біріне-бірін ұрған. Мұндай техника «соққылау техникасы» немесе «малтатас мәдениеті» деп аталып кеткен, өйткені оған көпшілік жағдайда өзендерде кездесетін кәдімгі малтатастар шикізат болған. Кейіннен шой балғалар пайда болып, олар жақсырақ нәтижелерге жетуге мүмкіндік берді. Олар көбінесе цилиндр немесе дөңгелек түрде болып, көп жерінде жемірілген және соғылған із қалған. Мысалы, Х.А. Алпысбаевтың Қаратау жотасы ауданынан тапқан құралдары жоғарыда аталған тәсілмен өңделген. Құралдар дайындау үшін негізгі шикізат малтатастар болған. Құралдарды өңдеу кезінде тастың екі жақ шетінен ортасына қарай шеттері мол сындырылып, жұқартылған да, кесетін имек жүз шығарылған. Құрал кейіннен шапқы ретінде пайдаланған. Қаратау жотасынан тас құралдарын зерттеудің нәтижелері Мовиустың негізгі қағидаларына қайшы келеді, ол төменгі палеолит дәуірінде шектеулі екі аймақ болғаны туралы болжам ұсынған еді. Олардың біріне мекендеушілеріне қолдан жасалған шапқыларды пайдалану ғана тән болған [3, 76 б.].

Бөріқазған тұрағы – Жамбыл облысы, Талас ауданы, Қызылөуіт ауылынан 10 км оңтүстік-шығыста, Бөріқазған жерінде орналасқан. Алғаш 1958 жылы Қаратау археологиялық тобының жетекшісі болып Х. Алпысбаев зерттеген. 2000 жылы ҚР ҒА Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы К.М. Байпаков жетекшілігімен қайтадан зерттелген.

Зерттеу жұмыстары нәтижесінде тас бұйымдар (442 дана) куэсті биіктіктегі беттен табылған. Құралдарды жасаудағы негізгі шикізаттарды қара ұсақ түйіршікті кремний карбонды малта тастар құрайды. Тас бұйымдардың көбірек топталған жерлеріне Х. Алпысбаевтың басқаруымен бірнеше шурфтар салынған.

Бөріқазғанның артефактары келесі түрлерге бөлінген: 1) екі жақты добал; өңделген шапқыш құралдар (32 дана); 2) табақша құрал-саймандар (3 дана); 3) қол шапқыштар (2 дана); 4) унифастар (3 дана); 5) жаңқалардан жасалған құралдар (23 дана); 6) жаңқалар (342 дана); 7) нуклеидті бұйымдар (8 дана) және өндіріс қалдықтары (27 дана). Соққылау техникасы мен типологиясы үлгісіндегі тас бұйымдар олдувай мәдениетінің құралдарымен ұқсас. Коллекциялар Алматы қаласында, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология Институтында Археология музейінде сақтаулы [4, 41 б.].

Көбісі қара кремнийден жасалған артефактілері – еңбек құралдары табылды. Тас құралдардың осыған ұқсас түрлері ежелгі тас дәуірінің тұрағы — Сивалик (Үндістанда) өңірлерінде жиі кездеседі. Тас құралдарды Х. Алпысбаев бірнеше түрлерге бөлген: екі жағы бірдей өңделген шапқылар (чоппингтер), жұмыр құралдар, үш қырлы өткір құралдар, унифастер, т.б. Олардың арасында үшкір пышақтардың, қырғыштардың алуан түрлері бар.

Тәңірқазған тұрағы – Жамбыл облысының Қаратау қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 34 км жерде орналасқан. Х. Алпысбаев Тәңірқазған тұрағын зерттеуде 1957-1958 жылдары бастау алып, 1961, 1963 жылдары толық кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын.

Ғалымдардың пікірінше бұл төбешік төменгі антропоген уақытындағы ежелгі аллювий аңғарымен сай келеді. Тас құралдары 1 км² аумақта бірнеше жерде шоғырланған. 1961, 1963 жылдары тас

карулары шоғырланған төрт жерге 0,75 м тереңдікке дейін тікқазба (шурф) түсірілген.

Заттардың басым бөлігі, негізінен жоғарғы қабаттан алынған. Бұйымдарды жасауға сұр, қоңыр сұр, сұр қара, қара шақпақ тас пайдаланылған. Көпшілігі сары түсті патина қабаттан жабылған. Тәңірқазғаннан алынған бұйымдар мынадай негізгі топтарға бөлінеді: 1) екі шеті өңделген долбар шапқы құралдары (32 дана); 2) дөңгелек тұрпаттар (7 дана); 3) қол шапқы тәрізді құралдар (6 дана); 4) унифастар (3 дана); 5) тас жаңқадан жасалған бұйымдар (11 дана); 6) өзектастар (26 дана); 7) екінші қайта өңделмеген тас жаңқалары (266 дана).

Жинаған заттардың типологиялық және техникалық анықтамасы Тәңірқазған Қазақстан жеріндегі ең көне ескерткіштердің бірі екендігін көрсетеді. Алынған бұйымдарды Еуразия мен Африка құрлығындағы археологиялық кешендермен қатар қоюға болады. Тәңірқазған ежелгі аңшылардың осында келіп қоныстану жолдарын анықтауға мүмкіндік беретін бірегей ескерткіш. Оңтүстік Қазақстан өңірлерінен табылған шелль-ашель уақытына жататын Тәңірқазған секілді археологиялық нысандар республика жерін алғашқы адамдардың плиоцен-плейстоцен кезеңдерінде мекендегенін айғақтайды [5, 49 б.].

Бұл кезеңге жататын тас құралдар Оңтүстік-Батыс Қаратау жотасының баурайынан, Арыстанды өзенінің бойынан табылған. Археология ғылымында мұндай тас құралдарды клектон түрі деп атайды. Бұл құралдың басқа тас құралдардан ерекшелігі –

соққы беру үшін пайдаланатын жағы дөңес болып келеді. Оның жанында құрал жасауға арналған ірі шақпақ тастар мен жаңқаланған өзекшелер (нуклеустер) бар. Шамасы бұл жерде адамдар ұзақ болмаса да өмір сүріп, тұрақтарын құрал жасау үшін шеберхана ретінде пайдаланған.

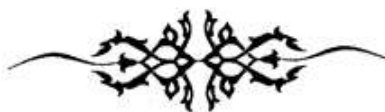
Сонымен қатар ежелгі тас дәуірінде Кіші Қаратаудың солтүстік-шығыс баурайындағы қыратта да адамдар мекендеген. Бұл аумақта шақпақ тас мол кездеседі әрі адамдардың құрал жасаған әрекеттері анық байқалады. Онда ежелгі тас дәуірінің 12 қонысы анықталып, 5 мыңға жуық шақпақ тастан жасалған құралдар табылған. Жалпы, мұндай құралдар Шабакты, Тәңірқазған, т.б. шатқалдардан көптеп кездеседі. Олар жасалуы жағынан Африка, Пәкістан, Қытай жерінен табылған құралдарға ұқсас келеді [6, 32 б.].

Археолог Ж. Таймағамбетовтың пікірі бойынша, Қазақстанның ежелгі тұрғындары питекантроп пен синантроптар кезеңінде өмір сүрген. Ал бұл кезең адам тұрпаттас «тік жүруші адамның» қалыпты даму мезгілімен сәйкес келеді. Бұл кездегі Қаратау тұрғындары от жағуды және оны қалай сақтауды білген. Олар ірілі-ұсақты жануарларды аулаумен, жеміс-жидек жинаумен де айналысқан.

Нәтижесінде Оңтүстік Қазақстанның Қаратау жотасында орналасқан ежелгі тас дәуірінің Бөріқазған мен Тәңірқазған тұрақтары адамның дамыған приматтар қауымдастығынан бөлініп шыққаннан кейінгі адамзат қоғамының дамуының ежелгі кезеңін түсіндіруде үлкен маңызға ие ескерткіштерінің бірі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Х.А. Алпысбаев. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. – Алма-Ата, 1979. – 208 с.
2. Алпысбаев Х.А. Олдувея, Магадевиана индустриясы және олардың Қаратау бұйымдарымен байланысы. // Поиски и раскопки в Казахстане. А., 1972, 47-56 б.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 544 б.
4. Жамбыл облысы бойынша Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштері = Памятники истории и культуры Республиканского значения по Жамбылской области = Historical and cultural monuments of Republican significance in Zhambyl region: Ғылыми-танымдық шығарылым. – Тараз: «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, 2021. – 224 б.
5. Алпысбаев Х.А. Индустрия олдувея, магадевиа, соана, их связь с Каратаускими - изделиями // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата: Наука КазССР, 1972, 47-55 сс.
6. Индустриальные комплексы северо-восточной части хребта Каратау (Южный Казахстан) (Каменный век Казахстана) /А.П.Деревянко, Ж.К.Таймағамбетов, Т.И.Нохрина, Г.Б.Бексеитов, А.А.Цыбанков; Под ред. З.С.Самашева, С.А.Гладышева. - Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 342 с.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘӨЖ 910 (075)

Тіркесті күрделі топонимдер

Тобугов М.Т.

Әлихан Бөкейханов атындағы орта мектебі. Жамбыл облысы

Аңдатпа. Мақалада күрделі топонимикалық сөздердің қалай пайда болатындығы туралы жазылған. Олардың қалыптасуына сөз таптарының кейіреуі қатыса алады. Сондай-ақ, күрделі топонимикалық атаулардың пайда болуы өте күрделі процесс. Өйткені олардың этимологиясы ғылымда әлі күнге дейін зерттеліп жатқан процеспен байланысты. Зерттеуіміздің мақсаты – жер-су атауының сөзжасамға қатысты екенін дәлелдеу. Мақалада келтірілген мысалдарда топонимдердің күрделі атаулары көрсетілген. Себебі лексикалық және грамматикалық жағынан бірдей болады. Күрделі атаулар негізгі және туынды түбірден тұрады. Сонымен қатар мақалада геокеңістік объектілерінің атауларын қалыптастырудағы ерекшеліктер де қарастырылған. Географиялық объектілердің атаулары когнитивті механизмдермен байланысты. Оның құрылымы мен әдісі – сөзжасам механизмі.

Аннотация. В этой статье говорится о том, как образуются сложные топонимические слова. В их образовании участвуют такие части речи, как имя существительное, имя прилагательное, имя числительное. Но образование топонимов – двойных топонимов очень сложный процесс, потому что они связаны с этимологией, со знанием, процессом названия, который исследуется до сих пор. Нашей целью является доказать, что топонимообразование является такой же как и словообразование. В примерах, которые даются в статье указаны сложные сочетания топонимов – это лексические единицы, они одинаково разделяются грамматически. Из сложной пары состоит основной корень, производный корень. Также рассматриваются особенности в образовании названий объектов геопространства. Названия географических объектов связаны с когнитивными механизмами. А его структура и метод – механизм словообразования.

Annotation. This article talks about how complex toponymic words are formed. In their education, such parts of speech as noun, adjective, numerative are involved. But the formation of toponyms – double toponyms is a very complex process, because they are related to etymology, with knowledge, the process of the name, which is being investigated so far. Our goal is to prove that toponym formation is the same as word formation. In the examples that are given in the article, complex combinations of toponyms are indicated – they are lexical units, they are equally divided grammatically. A complex pair consists of the main root, the derived root. Also, features in the formation of names of objects of geospace are considered. The names of geographical objects are associated with cognitive mechanisms. And its mechanism of word formation.

Түйін сөздер. Күрделі сөз атауы, географиялық объектілер, апелляциятивтер, патронимиялық жүйе, ұлттық ономастика, ойконимдер, изоферменттік үйлесімділік, геокеңістік нысандары.

Ключевые слова. Сложные словосочетания, географический объект, апелляциятивы, патронимическая система, национальная ономастика, ойконимы, изафферетные сочетания, объекты геопространства.

Key words. Complex word combinations, geographical object, appellatives, patronymic system, national onomastics, oikonoms, iszeret combinations, objects of geospace.

Тіркесті күрделі сөздер де күрделену тәсілімен жасалады. Олардың құрамы да екі не одан да көп мағыналы жұптардан тұрып, сөйлем жүйесінде дайын қалпында қолданылып, біртұтас лексикалық мағына береді. Сөйлемнің бір мүшесінің қызметін атқарып, аралары бөлінбей бір ырғақты әуезбен айтылады. «Тіркесті күрделі

сөздердің құрамы тұрақты, сыңарларының орнын ауыстыруға болмайды» [5,259]. «Тіркескен күрделі сөздер құрамы, мағынасы, атқаратын қызметі жағынан біріккен және қос сөздермен бірдей, сөзді тануға қойылатын белгілерге толық жауап береді, айырма емлемен байланысты. Біріккен сөздің сыңарлары бірге, қос сөздің сыңарлары дефис арқылы, ал тіркесті күрделі сөздердің сыңарлары бөлек жазылады» [2,14].

Тіркесті топонимдер де екі немесе үш-төрт сөздің тіркесуі арқылы белгілі бір географиялық нысанның атын білдіреді. Мысалы, Қотыр Қызылтау, Күміс құдық, Оғыз төбе, Шолақ Қарасу, Хан сүйегі, Абай атындағы ауыл, Есенбай асуы, Жақсы Абралы, Комсомол шыңы, Қазыбек би ауылы, Қабан шат, Тәттімбет атындағы ауыл, Қызыл жұлдыз, Мадьяр бұлақ, Қара Қойтас, Қызыл Қойтас, Жоңғар Алатауы, Алтын дала, Ертіс орманы, Берікқара шатқалы, Батыс Алтай (қорық) т.б.

Тіркесті топонимдердің жасалуының өзіндік ерекшеліктері бар. Біріншіден, олар – ауыл, төбе, көл, өзен, жота, орман, бұлақ, асу, қорық, шың, теңіз, жайлау, қыстау, қорым, Тағыда сол сияқты мекендер мен тұрақтарға, өзендер мен көлдерге байланысты аппелятивтер сөз тіркесімен келеді. Мысалы, Балқаш көлі, Каспий теңізі, Арал теңізі, Ертіс өзені, Комсомол шыңы, Жабық жотасы, Аршалы жайлауы, Есіл бөгені, Наурызым қорығы, Қызыл Таң ауылы т.б. мұндай кезде жалпы есімді атаулар тіркесті топонимдердің екінші сыңары қызметін атқарады.

Күрделі сөз тіркестеріне қарағанда тіркесті күрделі топонимдердің тағы бір өзіндік айырмашылығы ұлттық ерекшелікте. Қазақ халқы өзінің төл ұлттық территориялық орналасуына байланысты. «Әке билігі қазақ елінде жерді пайдалану құқығымен атадан қалған мұра жүйесімен тікелей байланысты болған. Бір рудан тараған бір ата баласы, әрі қарай ауыл, ауыл-аймақ территориялық көлемде дамуы кәсіби-шаруашылық пен көшпелі өмір салт бағытында біртіндеп қалыптасқан», - дейді ұлттық ономастикамызды лингвотанымдық тұрғыда зерттеген ғалым Қ.Рысбергген [1,275].

Осы мәлімет туралы Орталық Қазақстан географиялық атауларын зерттеген ғалым А.Жартыбаев ХІХ ғасырдағы географиялық жүйені саралай келіп, «Қазан революциясына дейінгі (ойконимдер) белгілі бір елді-мекенге тұрған жеке адамның есіміне, лақап атына, әлеуметтік, мәдени-діни шаруашылық жағдайларына байланысты ру басы, ауыл иесі есімдерімен ұқсастырып аталып отырғанын М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясынан айқын байқағанын айтады. Роман-эпопеяда: Құнанбай ауылы, Абай ауылы, Бөжей ауылы, Абай қыстауы, тобықты жайлауы, қаракесек елі, тағыда басқа атаулардың кездескені туралы айтады [4,54].

Бұдан байқағанымыз күрделі (топонимдер) географиялық атаулар байырғы кезден, қазақ ұлтының патронимдік жүйесіне байланысты болып келіп, үнемі изафеттік тіркесті болып келген. Бұл – тіркесті топонимдердің күрделі тіркесті сөздерден ерекше екендігін байқадық. Тіркесті топонимдердің семантикалық және құрылымдық жіктелуі кезінде өзіндік ерекшеліктеріне назар аударылуы керек:

- 1) тіркес құрамындағы сөздердің сөз табына қатысы;
- 2) тұлғалық құрылымы (негізгі түбір, туынды түбір, күрделі сыңар т.б.);
- 3) сыңарларының дара лексикалық мағынасы болуы/болмауы;
- 4) тіркесті топонимдерді байланыстырушы элементтер (қосымша морфемалар, көмекші сөздер т.б.);
- 5) сыңарлардың арасындағы мағыналық байланыстың болуы;
- 6) тіркесті топонимдердің бір бүтін лексикалық бірлік ретінде грамматикалық түрленуі мен бір сөйлем мүшесі болуы қарастырылады.

Тіркесті топонимдердің сыңарлары түрлі сөз таптарынан болады. Олардың құрылымдық модельдері:

Зат есім – зат есім. Мысалы, Қуырдақты өзені, Ботагөз бұлағы, Барқын құмы, Қайыңды өзені, Мұқан бөгеті, Жанбай шағылы, Уақ шағылы, Көмекбай төбе, Қайраңды өзені, Шорман егіс алқабы, Достың бұлағы, Еңбекші қазақ (елді мекен), жазық стансасы,

Пышық қорымы, Оғыз төбе, Есенбай асуы, Комсомол шыңы, Есік қорғаны, Күнгей Алатау, т.б.

Сан есім – зат есім. Мысалы, Үшінші бесжылдық, XXV партсъезд, т.б. Сын есім – зат есім. Мысалы, қызыл еңбек (қыстау), Қызыл үй (селолық округ), Үлкен басқан, Кіші Басқан, Қызыл Жұлдыз, Күміс құдық, Үлкен Алматы шыңы, Кіші Өсек, Кіші Алматы, Үлкен Шабақты, Үлкен Шошқалы, Кіші Алакөл т.б.

Зат есім – сын есім – зат есім. Мысалы, Қотыр Қызыл Ту, т.б.

Зат есім – зат есім – зат есім. Мысалы, Көкжиде су құбыры,

Іле Алатау ұлттық паркі, Шарын ұлттық паркі, Тұйық кен орындары, Жарқұлақ алтын кені, т.б. және тіркесті күрделі топонимдердің бұлардан басқа да түрлері кездеседі.

Берілген мысалдардағы күрделі тіркесті географиялық атаулар – бүтін лексикалық бірліктер болғандықтан грамматикалық түрленулері де бірдей, сөйлемде бір мүшенің қызметінде жұмсалады, бір сұраққа жауап береді. Олардың сөз табына қатысы жоғарыда көрсетілді, негізінен есім сөздердің тіркесінен тұратыны анықталды. Сыңарларының тұлғалық құрылымдары әр түрлі және негізгі түбір, туынды түбір, күрделі сыңарлардан келеді.

Тіркесті күрделі топонимдердің сыңарлары туралы айтар болсақ, кей жағдайда бірінші сыңарлары ауыспалы болып, екінші сыңарлары тұрақты болып келеді. Ол жоғарыда аталған аппелативтермен тіркесу кезінде болады. Мысалы, Абай ауылы, Тайлак жолағы, Қайыңды үйез, Құнанбай ауылы, Арал теңізі, Балқаш көлі, Қақпан құрған, сәрсенбі тосқауыл, т.б.

Жаңа, ескі, жақсы, жаман, ұзын, үлкен, кіші, т.б. сын есім сөздердің қатысымен туған топонимдер: Жаңа дала, Үлкен Шибұт, Жаңа құдық, Ескі Іқан, Ескі Шілік, Жуан төбе, Ескі Қанай, Үлкен Бөкен, Жақсы Жалғызтау, Құлан ойнақ, Жақсы Сарысу, Жаман Сарысу, Жақсы Қайрақты, Жас Қайрат, Қызыл Қайрат, Жаңа Қаратон, Ұзын Бұлақ, т.б.

Күрделі сөз тіркесінен жасалған географиялық атаулар (топонимдер) екі немесе бірнеше сөздің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы, Балпық би кенті, Ескелді би ауылы, Талдыбұлақ ауылдық округі, Октябрьский кенті, Жаңғожа батыр ауылы, Нағи Ильясов атындағы ауыл, Тәжібаев Әбілдә ауылы, Тұрар Рысқұлов ауылы, Октябрьдің алпыс жылдығы ауылы, Халықтар достығы (оқ, Мақтаарал ауданы), Жібек жолы, Минералды сулар ауылы, Дінмұхаммед Қонаев ауылы, Имантау табиғи аймағы, Шалқар табиғи аймағы, Сергеев су қоймасы, т.б.

Күрделі тіркесті географиялық нысандар атауына мемлекеттік ұлттық табиғи парктері атаулары жатады: Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Іле Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, «Алтынемел» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, «Көкшетау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Қарқаралы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, «Бурабай» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Шарын мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, «Көлсай көлдері» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, Жоңғар Алалуы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі, «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі және т.б. Берілген мемлекеттік ұлттық табиғи парктері бірнеше сөзбен тіркесіп келіп, сөйлемде бір мүше қызметін атқарады, тіркестің соңғы сөзі зат есім, жалқы есім болғандықтан зат есімнің грамматикалық түрленуі бойынша грамматикалық қатынасқа түседі. Бұл – тіркесті күрделі сөздің бір түрі, топонимдерде кездесетін түрі.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, тіркесті топонимдердің сыңарлары әр түрлі мағыналық топтағы сөздерден тұрады.

Күрделі сөз тіркесінен жасалған географиялық атаулардың (тіркесті топонимдер) сыңарлары негізгі түбір, туынды түбір сөздерден тұрады. Зат есімнен жасалған негізгі тіркесті топонимдердің құрамында жалқы есімдер мен жалпы есімдер тіркесе береді. Жалпы есімдер негізінен елді мекен, жер-суға байланысты атаулар. Қазақ тілінің сөзжасамында күрделендіру тәсілімен жасалған тіркесті сөздерге екі сыңары да зат есімнен болған – бала бақша, ауыз әдебиеті, бел омыртқа, т.б.; күрделі сын есімді

білдіретін – ал қызыл, қара көк, қызыл күрең т.б. сөздер; күрделі сан есімдер – он бес, жүз отыз бес, бір мың он алты, т.б. сөздер; күрделі етістіктер – алып бар, алып кел, көмек ет, жақсылық қыл т.б. жатқызылған. Олардың өзіндік ерекшеліктері, сөзжасамдық айырмашылықтары айтылған [2,114].

Топоним жасамдағы сөз тіркестері сөзжасамдағы сөз тіркестеріндегі үлгіден басқаша болып келеді. Олардың ортақ бірлігі – күрделі сөздердің өзіндік белгілері – бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарып, бір мағыналық құрамда жұмсалуы болып табылады. Алайда, олардың жасалуында айырмашылықтар да бар. Ол айырмашылықтар аталым (номинация) жасау теориясына байланысты. Белгілі ғалым Б.Қасым: «Сөзжасам өзінің бүкіл тәсілдерімен (способ) және құралдарымен (средство) аталым мақсатына қызмет етеді», - деп [3,145], қазақ тіліндегі күрделі сөздің зерттелуі мен сипатталуын негізінен құрылымдық сипатта жүргізілгендігін айтады. Күрделі сөздің жайкүйі, оның жасалу тетіктері, қызметі мен мағынасы, ішкі мағыналық құрылымдары, сыңарлардың мағыналық уәждену деңгейі әлі де болса терең зерттеуді қажет етеді», - дейді [3,149].

Аталым теориясы бойынша – геокеңістіктегі нысандардың аттары екі түрлі жолмен жасалады. Біріншісі, табиғи (стихиялық), екіншісі – жасанды [1,80]. Бұл тіркесті топонимдердің жасамдық ерекшеліктерін білдіреді. Мысалы, Қотыр Қызылтау – таудың жерін жамылған тас қабатына сәйкес аталған; Төрт Сарт – көл, бұл атау өзбектердің ежелгі отырықшы бөлігінің ескі атауы. В.В.Бартолдтың айтуына қарағанда бір кезде түркі халықтары үндінің «саудагер» сөзінің түбіріне «сарт», «сартак», «сартауыл» деген атаулар қолданған. Осыдан кейін өзбектерді «сарт» деп атап кеткен.

Тіркесті топонимдерге де басқа географиялық нысандар тәрізді экстралингвистикалық тән. Сонымен бірге аталым беру белгілі бір жағдай, оқиғаға байланысты бола тұра, ат қою үрдісіне де байланысты. Е.Керімбаев ономастикалық аталым актісін: номинатор – ат беруші, номинант – нысан және номинат – тілдік белгі, жалқы есім үштігінен тұратындығын айтады [7,29-37]. Бұл тіркесті топонимдердің жасалуына да қатысты.

Біз тіркесті топонимдердің жасалу ерекшеліктерін құрылымдық тұрғыда сипаттап, сөзжасамдағы тіркесті күрделі сөздерден айырмашылықтары бар екендігі туралы айтып өттік. Оның ішкі мағыналық құрылымдары, сыңарларындағы мағыналарының уәждену деңгейі, сыңарларының атау мағынасын ашуға қатысы арнайы зерттеуді қажет ететіндігін көрсетті. Біздің мақсатымыз топонимжасамның сөзжасам саласының бір саласы екендігін айқындап, топонимжасамның жалпы мәселелеріне қатысты зерттеу болғандықтан аталған тақырыпқа терең бойламай, шешімін таппаған мәселенің бар екендігін айтқымыз келді.

Қосарланған топонимдер. Орхон жазба ескерткіштерінен бастап, күні бүгінге дейін түркі тілдерінің барлығының сөздік қорынан орын алатын күрделі сөздің бірі – қос сөздер. Олар лексикалық бірлік ретінде танылған. Сөздіктерде өзіндік орындары бар. Оларды сөзжасамдық тәсілдердің соңғы терминімен айтсақ, күрделендіру тәсілі арқылы жасалған сөздер. Қос сөздердің өзіне ғана тән ерекшеліктері туралы «Қазақ грамматикасында»: «Қос

сөздердің сыңарлары кез келген сөз таптарынан қосарланып жазыла бермейді. Тілде қос сөздердің жасалуының қалыптасқан заңдылықтары бар. Қос сөздердің екі сыңары да бір сөз табынан болады. Мысалы, ойын-сауық, бір-екі, анда-санда, көрпе-жастық, қауіп-қатер, қарым-қатынас, тамыр-таныс, жауын-шашын, т.б.» деп, екі сыңарлары да зат есімдерден болған қос сөздерді көрсеткен [6,25].

Аталған грамматиканың сөзжасам тарауында берілген анықтамалар бойынша, қос сөздер сын есім сыңарлы, етістік сыңарлы, үстеу, одағай сыңарлы, т.б. болып келетіндігі айтылған. Сонымен қоса қос сөздердің тағы бір ерекшеліктері сыңарларының арасындағы мағыналық жақындық, мағыналық байланыстың болуы. Және де олардың синтаксистік белгілі байланыстан бастау алғандығы айтылған.

Қос сөздердің жасалуындағы екі тәсіл: екі түрлі сөздердің қосарлануы және бір

сөздің қайталануы арқылы жасалуы: қосарлама, қайталама қос сөздер деп танылған. Қос сөздердің осы белгілері «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты оқулықта (2014) қайталады. Грамматикада да, сөзжасам оқулығында да қос сөздердің тұлғалық құрамдары мен ішкі мағыналық құрылымдары туралы айтылады [2,118-124].

Топонимдерде де қосарланып, қосақталып қолданылатын атаулар кездеседі. Мысалы, Ақсу – Аюлы (елді-мекен), Кендірлі – Қаясан (қорық аймағы), Ырғыз – Торғай (резерват), Сайрам – Өгем (ұлттық паркі), Ақтау – Бозашы қорықшасы, Қарақия – Қаракөл қорықшасы, Ірсу – Дәубаба қорықшасы, Қиын – Керіш шатқалы, Теріс – Ашыбұлақ бөгені, Азынабай- Тайпақ каналы, Балқаш – Алакөл ойысы, Жоңғар – Балқаш қатпарлы жүйесі, Форт-Шевченко, Шерубай-Нұра өзені, Бөген және стансасы, Қарағанды-Мойынты темір жолы, Камеск- Уралская және т.б.

Сөзжасамдағы қос сөздердің жасалуы мен нысанға атау беру, геокеңістіктегі атаулардың жасалуында өзіндік ерекшеліктер бар. Географиялық нысандарға ат беру когнитивтік механизмге байланысты. Ал оның құралы, тәсілі – сөзжасамдық механизм. Құрылымдық сипаттағы дәстүрлі ономастикалық зерттеулерде жер-су аттарының жасалуы аталымдық принцип уәж сипатына қарай топтастырылды. Мысалы, материалдық, рухани, діни мәдениетке байланысты топонимдер, мал шаруашылығы, өсімдік атаулары, түр-түске байланысты т.б. жіктеледі дейді ғалым Қ.Рысбергген [1,81]. Ұлттық ономастиканы лингвокогнитивтік негізде зерттеу принциптері бойынша ат беру ең алдымен қоршаған ортаны танып, тілдік бірліктердің аталымдық әлеуіттері айқындалу керектігін айтады. Ономастикалық атаулардың екі түрлі жасалатындығын: табиғи (стихиялық) және жасанды түрлерінің болатындығын айтады [1,80]. Бұл аталым жасаудың экстралингвистикалық сипатын көрсетеді. Ол алғашқы тараушада айтқанымыздай аталым актісінің үштігімен байланысты. Мысалы, Қарағанды облысының Абай ауданында **Шерубай – Нұра** деп аталатын өзен және аттас бөген бар. Атау дара мағыналы екі сөзден жасалған. Бірінші Шерубай сыңары кісі есімінен жасалған. Ол көне түркі тіліндегі Шери, Алтай тіліндегі черу – «әскер», «армия» дегенді білдіретін сөз. Ал ұйғыр, өзбек тілінде шерик деп аталып, «әскер, қолбасшы» деген мағына білдіреді. Бұл сөзге қазақ тіліндегі бай сөзі қосылып кісі есімі жасалған. Ал гидронимнің екіншісі **Нұра** сыңарын зерттеушілер монғолдың жыры деген мағынаны білдіреді.

Қызыл – Шілік (өңір атауы) – Қызыл + шілік – көне түрікше шіл сөзінен – «жел» + ік жұрнағы қосылған. Атау «желді» деген мағынаны білдіреді.

Ақсу – Аюлы (елді мекен атауы) – Шет ауданының орталығы. Қос тұлғалы атау: Ақсу және Аюлы тауларының қосарланған түрі.

Ақша – Қожай (мекен атауы) – Қос этноним: Ақша және Қожай этникалық топтарының аты, этникалық топ өмір сүрген мекен.

Ертіс – Қарағанды каналы – жасанды нысан, жасанды атау. Павлодар және Қарағанды облыстары жерімен ағып өтеді.

Каменск – Уралское – Қостанай облысының Меңдіқара ауданындағы ауыл, ауылдық әкімшілік округі орталығы. Аудан орталығы – Боровской кентінен солтүстік-шығысқа қарай 25 км жерде, қарағайлы-қайыңды орман арасында орналасқан.

Форт-Шевченко қаласы, Маңғыстаудағы алғашқы қала. Мұнда 1850-1857 жж. Украин ақыны Т.Г.Шевченко айдауда болған, соның құрметіне қойылған атау.

Берілген мысалдардан байқағанымыздай топонимдердегі қоссөзділік – атаудың этимологиясымен, таным және аталым үрдісімен байланысты күрделі процесс. Тіл – тек сол экстралингвистикалық жағдаятты сөзжасамдық механизмдерімен бейнелеуші. Бұл жалқы есімдердің жалпы есімдердің жасалуынан өзгеше құбылыс екендігін білдіреді. Сөзжасам сөз жасаудың жалпы құрылымдық, мағыналық жағын сипаттаса, топонимжасамда ұлттың кеңістікті игеруі, өміріне, тіршілігіне икемдеуі, қоршаған ортаны тануы көрінеді.

Ғалым Б.Тілеубердиев: «Ғаламның топонимдік бейнесі этностың ғаламды бейнелейтін топонимиялық көріністерінің жиынтығы деп түсінуіміз керек», - дейді

[8,244].

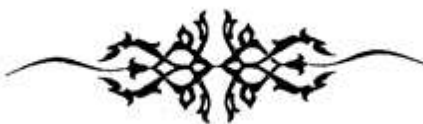
Сонымен бірге Қазақстанның географиялық нысандарға ат қоюдағы тілдік танымдық әрекетін: «Адам қоршаған ортаны, (ландшафт) өзара байланыстыратын жұрнақтың ерекшеліктерін, жер бедерін, мыңдаған географиялық нысандарды түрлі заттар және құралдармен, түр-түс пішінімен, іс-қимылдарымен тағыда басқа көптеген құбылыстармен салыстырып, ұқсатып барып таныған, сол таным процесі барысында атау қойған, номинациялаған», – дейді [8,151].

Бүгінгі қазақ тіл білімі жан-жақты дамыған, тармақталған көп салалы ғылым болып танылып отыр. Қазақ тілі соңғы жылдары тілдік құбылыстар мен тіл деректерін антропоэзектілік, лингвокогнитивтік, этимологиялық, лингвомәдениеттаным, психоллингвистика, функционалдық грамматика және басқа ғылыми ұстанымдар мен бағыттар, қағидалар негізінде зерттеуде. Міне, осы аталған зерттеулер бүгінде геонысандардың аталу, жасалу үрдісіне құрылымдық тұрғыда қарамай, олардың әрқайсысын танымдық тұрғыда зерттеп, номинация, уәждеме теориясы бойынша саралауды қажет етеді.

Сөзжасам – сөздердің, аталымдардың жасалу механизмін, заңдылықтарын, тілдік бірліктерін анықтайтын тіл білімінің саласы. Бұл ретте сөзжасам тіліміздегі жалпы есімдер мен сөздердің жасалуын айқындауда табысты ғылыми ұстанымдар мен қағидаларды дүниеге әкелді. Сөзжасам заңдылықтары арқылы кейбір топонимдердің жасалу үлгісін тануға болады. Тарихи туынды сөздер ретінде және экстралингвистикалық жағдайлар негізінде пайда боған жасанды топонимдер (дара, күрделі құрамда) кешенді зерттеуді қажет ететіндігін байқадық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Радлов В.В. Фонетика северных тюркских языков. Лейпциг. 1883.
2. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. -Л.: Наука, 1987.
3. Гузев Ж.М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. – Нальчик. - Эльбрус, 1984.
4. Назаров А. Полисемия в туркменском языке: автореф. . канд. филол. наук. – Ашхабад, 1974.
5. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М.: Наука, 1977.
6. Крыжановская А.В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков: Проблемы унификации интеграции. – Киев: Наука, 1985.
7. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994.
8. Сағындықұлы Б. Алт5ын Орда жазба ескерткіштерінің (XIV ғ.) салыстырмалы лексикасы. – Алматы: Ғылым, 2006.

Өмірі өнеге болған азамат ғалым

БЕЛБОТАЕВ АЛМАСБЕК БАТАНҰЛЫ

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық инновациялық институтының доценті,
А.Иасауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің академиялық профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты.
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

Аннотация: Профессор Исаев Сейілбек Мұқамеджарұлы еліміздің халық ағарту саласы мен тіл білімі ғылымында әрі танымал ғалым, әрі білікті ұстаз-педагог. Ол

негізінен 20-шы жылдардағы және одан кейінгі жылдардағы қазақ баспасөзі мәселелерін зерттеген.

Мұнда, бір топ еңбектерінде зерттеуші ғалым заманауи тілді зерттеу әдістерінің соны әдіс-тәсілдерінің бірі – лингвистикалық статистиканы да қолданғандығын көреміз. Демек, зерттеуші тілші-ғалым проф. С.М.Исаевты – лингвостатист ғалым деп айтуымызға толық негіз бар.

УЧУННЫЙ-ТРУДОЛЮБ, ЧЬЯ ЖИЗНЬ БЫЛА ПОЧИТЕЛЬНОЙ

Аннотация: Профессор Исаев Сейилбек Мукамеджарович – известный ученый и квалифицированный педагог – педагог в области народного образования и языкознания нашей страны. Изучал языковые проблемы казахской прессы 20-х и последующих лет.

Мы видим, что в группе работ ученого-исследователя использован один из методов современного исследования языка – лингвистическая статистика. Поэтому исследовательский репортер-ученый проф. Есть все основания говорить, что С. М. Исаев – ученый-лингвостатист.

A CITIZEN SCIENTIST WHOSE LIFE WAS AN EXAMPLE

Annotation: Professor Isaev Seyilbek Mukamejarovich is a famous scientist and qualified teacher-teacher in the field of public education and linguistics of our country. He studied the language problems of the Kazakh press of the 20s and subsequent years.

We see that in the group of works of the research scientist, one of the methods of modern language research is used - linguistic statistics. Therefore, research reporter-scientist Prof. There is every reason to say that S. M. Isaev is a linguist.

Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің бірі, белгілі ғалым Сейілбек Мұхамеджарұлы Исаев – тіл білімінің маманы, филология ғылымдарының докторы (1977), профессор (1979), Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (1995), Қазақстан Республикасы жоғары мектеп академиясының толық мүшесі (1996).

Тілші-ғалым С.М.Исаев Омбы облысы Назыбай ауданының Күреңайғыр ауылында 1938 жылы наурыздың 13-інде дүниеге келеді. Жастайынан жаны зерек Сейілбек ауылдың жетіжылдық мектебін оқып бітіреді. Бұдан соң оны Омбы қаласындағы орыс-қазақ педучилищесінің дайындық бөліміне оқуға береді. Қала өмірі, орыс тілінде жүретін сабақтар шалғай қазақ ауылынан келген болашақ ғалымға ерекше әсер етеді. «Орыс тілін жақсы меңгеруіме ұстаздарымның ықпалы зор болды. Омбыға келгенде мен мүлдем бір ауыз орысша білмейтін едім», - деп еске алады ғалым, сол бір кез туралы. Омбы педучилищесін *бастауыш кластың мұғалімі* мамандығы бойынша үздік бітіріп шығады.

Бұл алған біліміне қанағаттанбаған ол оқуын одан әрі жалғастырмақ болып 1957 жылы сол кездегі қазақ елінің астанасы Алматыдағы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетінің қазақ бөліміне оқуға түседі. Бұрыннан журналист болуды армандап жүрген жас жігіт енді Ыбырайым Маманов, Кәкен Аханов секілді ғалым ұстаздарының ықпалымен тіл білімінің қыр-сырын ұғынып, оның құпияларына қаныға бастайды. Сөйтіп жоғары оқу орнында оқып жүріп-ақ студенттердің ғылыми конференцияларында баяндама жасайды, ғылыми жұмыстар жазып, қаламы төселе бастайды. 1960 жылы оның тырнақалды ғылыми мақаласы «Қазақстан мектебі» журналында басылып шығады [1]. Бұл оны бұрынғыдан да бетер ғылымға деген қызығушылығын арттырып, одан әрі қанаттандыра түседі. 3-5 курстарда Ашхабад, Душанбе қалаларында өткен Орта Азия мен Қазақстан университет студенттерінің конференцияларында ғылыми баяндамалар жасап, сол кездегі БЛКЖО ОК-нің, КСРО Жоғарғы және арнаулы орта білім министрліктерінің Құрмет грамоталарына, дипломдарына ие болады.

1962 жылы университетті үздік белгімен бітірген жас маманның ғылымға деген құштарлығы оны Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл білімі институтына жетелейді. Мұнда 1968 жылға дейін Қазіргі қазақ тілі теориясы бөлімінде ғылыми қызметкер болып жұмыс істейді, ғылым жолының алғашқы баспалдақтарынан өтіп, тәжірибе жинақтайды: бұл жылдар ғалымның өсуіне, шындалуына, қаламының төселіп ұшталуына, арналы ғылым жолына түсуіне әрі негіз, әрі тұрақ болады. Ал қасиетті қара шаңырақ – ғылым ордасының тигізген ықпалының ерекше болғандығын айтуымыз керек. Осы институтта жұмыс істей жүріп ол түрлі жинақтар құрастыруға, еңбектер түзуге және іргелі еңбектер жазысуға араласа бастайды, ғылыми ізденіспен жазған оннан аса мақалалары газет-журналдарға, жинақ-кітаптарға жарияланады. Сонымен бірге Институт тілші ғалымдарымен бірлесіп дайындаған 1966 жылы шыққан «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» [2], 1967 жылы шыққан іргелі еңбек – екі томдық «Қазақ тілінің академиялық грамматикасы» атты көлемді еңбек авторларының бірі болады [3], [4].

Кітап қазіргі қазақ тіліндегі бірсыпыра сөздердің түп-төркіні жайынан мағлұмат береді. Қазіргі тілімізде жеке алғанда мағынасы түсініксіз немесе тұлғасы о бастағы (не шыққан тілдегі) түрінен өзгеріп кеткен көптеген сөздердің сырын ашады. Сондай-ақ осында жүріп, «1920 жылдардағы баспасөз тілі» деген тақырыпта проф. Т.Р.Қордабаевтың жетекшілігімен филология ғылымдарының кандидаты атағын қорғайды [5].

Ғалым С.М.Исаев өмірінің бұдан кейінгі кезеңдегі еңбегі мен шығармашылығы астанадағы Қазақ қыздар педагогтік институтымен тікелей байланысты болады. Айтсақ, Институт ғалымды қазақ тілі кафедрасына аға оқытушылық қызметіне шақырады. Міне, аға оқытушылықпен табалдырығын аттаған осы институт С.М.Исаевты әрі ғалым, әрі ұстаз ретінде «кемеліне келуіне, әділ басшы, абзал азамат, институт ректорына дейін өсуіне» жол ашты.

Болашақ ұстаздарға дәріс оқи жүріп, 1974 жылы ұстаз-ғалым «Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің қалыптасып, дамуы» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғайды [6]. 1975-1987 жылдар аралығында факультет деканы, 1980-1988 жылдары кафедра меңгерушісі бола жүріп, ол қоғамдық жұмысты ұстаздық қызметпен қатар алып жүреді.

1988-1989 жылдары С.М.Исаев Абай атындағы Қазақ педагогика институтында қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарса, 1989 жылдың наурыз айында баламалық негізде Қазақ мемлекеттік қыздар педагогтік институтының ректоры болып сайланады. Мұндағы институт ректорлығына шын мәніндегі ғылым адамының келуі сол кездегі институтта қалыптасқан моральдық-психологиялық ахуалдың жақсара түсуіне зор ықпал етті, әрі бұл – институт оқытушы-профессорлар құрамының өсуіне де, ғылыми-зерттеу жұмыстарының дамуына да, сырттағы аса ірі іргелі ғылым ордаларының (Мәскеу, Санкт-Петербург, Киев, Ташкент т.б.) жоғары оқу орындарымен тығыз қарым-қатынасқа түсіп, олармен ғылыми-шығармашылық байланыс жасасуына да үлкен септігі тиді.

Ол бірінші басшы ретінде ұйымдастырушылық жұмыстарын байыпты түрде жүргізе білді. Өзінің жеке бастамасымен 6 мамандық бойынша аспирантура ашты. Бұл институтты үздік бітірген талантты қыздардың ғылым әлеміне енуіне жасалған үлкен қамқорлық еді. Көптеген жаңа мамандар даярлайтын бөлімдер ашты, факультеттер модернизацияланды, жаңа кафедралар қатары көбейді.

С.М.Исаев – ұйымдастырушылық, педагогтік, қоғамдық қызметті ғылыммен шебер ұштастыра білген үлкен ғалым. Ол бір сәт те ғылымнан қол үзген емес. Оның қаламынан туған 200-ге тарта ғылыми, ғылыми-әдістемелік, ғылыми-көпшілікке арналған еңбектері көтерген мәселелерінің өткірлігімен, сонылығымен ерекшеленеді.

Ұстаз-ғалымның көп айналысқан саласының бірі – қазақ тілінің тарихы мен қазақ әдеби тілі тарихының мәселелері болды. Бұған қатысты «Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы» (1973), «Қазақ әдеби тілінің даму, қалыптасу кезеңдері» (1976), «Қазақтың мерзімді баспасөз тілінің дамуы» (1983), «Қазақ әдеби тілінің тарихы» (1989, 1996) сынды көлемді зерттеу еңбектері, монографиялары шықты.

Бұлардан басқа ғалым қазақ тілі грамматикасының теориялық мәселелерімен де айналысты. Айталық, бір кездері авторлардың бірі боп жазысқан екі томдық академиялық «Қазақ тілі грамматикасынан» (1967) кейін «Қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар» (1992), «Қазақ тіліндегі сөздердің негізгі грамматикалық сипаты» (1998), серіктес авторлармен бірге жазысқан «Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі» (1997) сияқты әрі ғылыми, әрі көлемді кітаптары жарық көрді.

***

С.М.Исаев – түрлі оқулықтар мен оқу құралдарының да авторы. Мысалы, оның бір топ еңбектері орта мектептен бастап кешкі сменалық мектептерге дейін арналған. Айталық, ғалымның К.Назарғалиевамен бірігіп жазған орта мектептің 6-7 сыныптарына арналған оқулықтары бәйгеде жүлделі орынды иеленіп, қазіргі кезде мектеп оқушылары осы оқулық бойынша білім алуда [7 Исаев С., Назарғалиева К. Қазақ тілі. Орта мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. Төртінші басылымы. – Алматы: «Рауан», 1997. – 192.]. Ал С.Құрманғалиева және З.Қыстаубаевалармен бірлесіп жазған кешкі (сменалық) орта мектептің 9-11 сынып оқушыларына арналған «Қазақ тілі» оқулығы Алматыдағы «Мектеп» баспасынан жарық көрді [8]. «Қазақ тілі» атты екі оқулығы – мектеп оқушыларына, жоғары оқу орнына түскісі келетін талапкерлерге, студенттерге, мұғалімдерге арналады [9], [10].

Ол сондай-ақ жоғары оқу орындарына арнап оқулықтар да жазды. Солардың бірін сөз етсек, ол – «Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты» атты еңбегі [11]. Бұны бөлекше бөліп алып сөз етуіміздің себебі, ол – біріншіден, тіл біліміндегі ғылыми және практикалық курстардың басты саласы – грамматикаға арналуы. Мәселен, тілдің грамматикалық құрылысының жүйелері мен оның сан түрлі ерекшеліктерін анықтап, белгілеуде сөздің грамматикалық сипатын толық талдап, анықтаудың мәні зор. Өйткені тілдің грамматикалық құрылысы сөздің грамматикалық сипатына, сол сөздің грамматикалық сипатына негізделген басты грамматикалық ұғымдарға (грамматикалық тұлға, грамматикалық мағына, грамматикалық категория, т.б.) тығыз байланысты.

Екіншіден, өзіндік зерттеу нысаны бар, қазақ тіл біліміндегі «СӨЗЖАСАМ» деп аталынатын жаңа саланың танылған кезінен (Алматы, 1989 [12]) кейінгі ең алғашқы оқулық ретіндегі ұсынылған тілдік материал осы еңбекте берілді (Қараңыз. Аталған еңбек: 4-бөлім. 236-284 бб.). Үшінші себебі – еңбектің тіл мамандарына, ғалымдарға, тіл ғылымын зерттеуші-ізденушілерге ой салатын салмақты да салиқалы зерттеу жұмысы болғандығы дер едік.

Ұстаз-ғалым еңбектерінде ол жазған оқулық-оқу құралдарын бұлайша тізіп санамалауымыздың да өзіндік себептері бар. Өйткені, оқулық – өмірдің ең басты, ең қажетті көп құндылықтарының бірі. Себебі негізгі мәселе оқулықтың ғылымилығы, тек білім берер біржақтылығы ғана емес, сонымен бірге оның жастар бойында моральдық, адамгершілік, азаматтық және отансүйгіштік қасиеттер мен қалыптардың қалыптасуына жәрдемдесетіндігі.

***

Профессор С.М.Исаев – еліміздегі айтулы жоғары оқу орындарының бірі - Қазақ мемлекеттік қыздар педагогтік институтының ректорлық қауырт жұмыстарына қарамастан Қазақстан ғылымындағы іргелі зерттеулерге басшылық жасады. Ол ҚР ҰҒА-ның А.Байтұрсынов атындағы тіл білімі институтының 1997-1999 жылдарға арналған «Қазақ әдеби тілінің академиялық грамматикасының» «Морфология» тарауының жазылуына жетекшілік етті. Сондай-ақ аталған жылдарға жоспарланған «Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі есімдердің сөз өзгерімінің салыстырмалы типологиясы» атты зерттеу тақырыбы орындаушыларының бірі болды.

Ғалым 1995 жылы ҚР ҰҒА-ның корреспондент мүшесі болып сайланды. Ол өзінің еңбектерімен қазақ тіл білімінің, жалпы түркітану саласының дамуына елеулі үлес қосты, іргелі зерттеулердің жүргізілуіне ат салысты. Қазақ әдеби тілінің қалыптасып дамуын, тіл тарихымен қатар қазақ тілі грамматикасының теориялық мәселелерін зерттеп, іргелі

ғылыми жобаларды іске асырды. 200-ге тарта ғылыми, ғылыми-әдістемелік еңбектері бар. 25 монография, оқулық, оқу құралдарын жариялады.

Көрнекті ғалым, іскер басшы, аяулы ұстаз, білікті маман, әрі әріптесіміз Сейілбек Мұхамеджарұлы Исаев бүгінде арамызда жоқ, болғанда 85 жасқа толған болар еді.

Педагог-ғалым, тіл білімінің маманы С.М.Исаев 1999 жылдың 9 маусымында дүниеден өтті.

Ұстаз-ғалым өткен жол, ол жолда – ғылым жолы мен ұстаздық жолында жасалған еңбектің болашақ ұрпаққа берері мол. Қайраткер ғалым еңбегінің кейінгі буын – жас ұрпаққа үлгі-өнеге болары даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Құрышжанов Ә., Исаев С. Етіс туралы бірер сөз // Қазақстан мектебі. – 1960. – № 12. – 55 - 56 бб.
2. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөзігі. Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1966. – 240 бет.
3. Қазақ тілінің грамматикасы, I. Морфология. – Алматы, 1967. – 264 бет.
4. Қазақ тілінің грамматикасы, II. Синтаксис. – Алматы, 1967. – 236 бет.
5. Исаев С.М. Язык периодической печати 1920-х годов. Автореферат дисс... КФН. – Алма-Ата, 1966. – 20 стр.
6. Исаев С.М. Становление и развитие языка казахской периодической печати. Автореферат дисс... ДФН. – Алма-Ата, 1974. – С. 106.
7. Исаев С., Назарғалиева К. Қазақ тілі. Орта мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. Төртінші басылымы. – Алматы: «Рауан», 1997. – 192.
8. Исаев С., Құрманғалиева С., Қыстаубаева З. «Қазақ тілі». Кешкі (сменалық) мектептің IX – XI кластарына арналған оқулық. – Алматы: «Мектеп», 1989. – 160 бет.
9. Исаев С.М. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: «Рауан» баспасы, 1996. – 236 бет. Екінші басылымы.
10. Исаев С.М. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. – 208 бет. Үшінші басылымы.].
11. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: «Рауан», 1998. – 304 бет.
12. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: «Ғылым», 1989. – 368 бет.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТ: синтагматика, семантика, прагматика

Карибаева А.У. ф.ғ.к. доцент, РАМның корр.мүшесі

Халықаралық деп аталып жүрген терминдер қабаты - тілшілер ғана емес ғалымдар тарапынан терминтаным, халықаралық тіл білімі, интерлингвистика шеңберінде зерттеліп, қазіргі уақытқа дейін олардың әр түрлі белгілері мен өлшемдері көрсетіліп келеді. Дегенмен, бүгінгі күнге дейін осы «халықаралық» деп айдар тағылып жүрген терминдеріміздің нақты шекарасы немесе олардың кірме сөздер қатарындағы орны анықталған жоқ. Лингвосомиотика болса, гректің «таңба, белгі» деген ұғымын беретін сөзінен шыққан термин. Сондықтан, ол хабарды басқаға жеткізе алатын және әр түрлі таңбалық жүйелердің құрылысы мен қызметін зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Сондай-ақ тілдің таңбалық сипатын белгілейтін түркі тілдерінің негізгі ерекшеліктерінің бірі.

Дүние жүзі философтары мен лингвистері бұл мәселеге ертеден назар аударып келеді. Тілдің таңбалық табиғаты - Бодуэн де Куртенең және Фердинанд де Соссюрдің еңбектерінен бастап, тіл білімінде кең көлемде қарастырыла бастады[1]. Тіл дегеніміз идеяларды білдіретін таңбалардың жүйесі. Таңбалар жүйесінің ұғымы - қазіргі замандағы ғылымда кең өріс алғандығын және әртүрлі типтегі таңбалар туралы ғылым екенін аңғартады. «Таңба» термині «семиотика» терминімен синонимдес болып келеді. Ол көп мағыналы сөздер мен терминге әр түрлі мазмұн ендіріп, тілдік элементтердің төрт түрлі қызметін атқарады.

Сондықтан да семиотика – ілімнің әр түрлі салаларының назарын өзіне аударып отырған, жаңа қолданыстардың бірі. Семиотика – негізінен ұғымдардың екі түрлі кешенін құрайды. Олар жалпы семиотикалық заңдылықтар мен зерттелетін нысандардың жалпы семиотикалық бөлшектенуі. Ал, семиотикалық бөлшектеудің үш түрлі аспектісі бар. Олар: *синтагматика*, *семантика*, *прагматика*. Қазіргі кезеңде семиотиканың үш бөлігі былайша қарастырылады. Мәселен, *семантика* - сөздің сөздің мағынасын анықтайды. Сөздің мағынасы сөйлеу арқылы да жеткізіледі, кейде қажетті жерінде таңбалау арқылы да жеткізуге болады. Мәселен, біздің елімізге келген өзге ұлт өкілдерін тілді білмеген жағдайда таңбалар арқылы түсіндіруге болады. Сонымен бірге мылқаулар мен сақауларға, қазақ тілін білмейтін мәңгүрттерге, тілді таңбалау арқылы да түсіндіру қажет болады. Бұл әдіс - тілді білмейтіндерге сурет арқылы түсіндірудің тиімді жолы. Осы әдіс арқылы лингвосемиотикалық терминдерді де халықтың санасына ұқтыруымызға болады. Бұл өз кезегінде халықтың ұлттық жаңғыруына өз ықпалын тигізери сөзсіз. *Прагматика* – сөйлеушілердің пікірін, баға беруін, ниетін білдіреді. Прагматика негізінен гректің «*pragmatos*» сөзінен шыққан, (іс-әрекет) деген ұғымды білдіретін термин. Ғылым саласында *семиотика* мен *лингвистиканың* бір саласы. Лингвистикалық прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ, оның қызметіне сөйлеуші мен тыңдаушының арақатынасынан туындайтын мәселелерді кіргізу керек [2]. Мәселен, сөйлеушіге байланысты мынадай мәселелер қарастырылады:

1) айтылудың мақсаты – жасырын не ашық түрде болады. Мысалы, Тараз – Аренада қазақ күресінен халықаралық спорт жарысы өтті. Бұл бір хабардың не пікірдің ашық айтылуы болса, мұның жасырын түрдегі үлгісі таңбалар мен белгілер арқылы беріледі. Мысалы: қазақ күресінің таңбасы, жарыс эмблемасы т.б. көрсетіледі.

2) сөйлеудің тактикасы мен түрлері – Олимпиададағы алғашқы ойындар *жалаң қолмен жүргізілген, кейін қос қолға белдікті орауға көшеді*, - деген сөйлем құрылысындағы сөздер *ойынның тактикасын* білдіреді. Мысалы, «жалаң қолмен жүргізілген» ойын тактикасының лингвосемиотикасы таңбалар арқылы көрсетіледі.

3) әңгіме өткізу ережелері: *бірге қызмет ету жағдайындағы шындықты айту*;

4) сөйлеушінің ниеті немесе айтылған сөздің прагматикалық маңызы, сөздің жанама мағынасы, тұспалдар мен болжамдар;

- 5) сөйлеушінің референциясы, яғни оның ниетіне байланысты болмысты белгілеуі;
- 6) прагматикалық пресуппозициялар, тыңдаушының жалпы біліміне, хабардар болуына, оның ықыласын, көзқарасы мен пікірін, түсіну қабілетін айтушы адамның бағалауы;
- 7) сөйлеушінің айтылып тұрған хабарға көзқарасын хабардың маңыздылығын бағалау;

Осының арқасында тіл арқылы *семиотикалық*, *эстетикалық* анықтама беруге болады. *Синтагматика* - сөйлеуде не тексте жүйелі орналасқан, тіл бірліктерінің арасында пайда болатын қатынастар. Фердинанд де Соссюрдің пікірінше, синтагматикалық және парадигматикалық қатынастар тілдің жүйесін анықтайды.

Терминдердің қолданысында да бір жүйелілік қажет. Өйткені, термин болуы үшін, алдымен сол термин болатын сөздің жүйелі сөз болуы қажет. *Жүйелілік* – термин жасаудағы негізгі бағыт. Терминнің «жүйелілік» ұғымы туралы түркі тілдерінде алғаш рет өткен ғасырдың 80-жылдарының соңында пікір айтқан ғалым, академик Ө.Айтбаев болатын[3].

Ғылыми зерттеу процесінде таңбалық жүйелердің мол тобын қолданудың өрістеуі, қазіргі замандағы ерекшелігі болып саналады. Әр түрлі типтегі *таңбалар жүйесі туралы ғылым – семиотика* соңғы кезде зерттеушілердің назарын өзіне жиі аудара бастады. Оның негізгі мақсаты – таңба мен мағынаны анықтау, таңбалық ситуацияның компоненттерінің анализі, таңбалардың типологиясы т.б.

Синтагматикалық талдаудың екі тәсілі бар, оның бірі – валенттілік талдау (көрші тұрған сөздердің қатынасы) болса, ал екіншісі дистрибутивті талдау (ол сөздің өзін зерттеу) болып табылады. Бұл *синтагматика* мен *парадигматика арасындағы қатынас* туралы мәселені Л.Ельмслев тіл білімінде [4]. көтерген.

Халықаралық терминдердің қазақ тіліне ену тарихындағы маңызды бағыттардың бірі – алаш зиялыларының халықаралық терминдерді тіліміздің заңдылықтарына сәйкестендіріп қабылдауы еді. Бұл бір жағынан, таза қазақ тілін қолданушылардың тұрғысынан халықаралық терминдерге деген көзқарастың айқын көрініс тапқан кезеңі болса, екінші жағынан, халықаралық терминдердің саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты қазақ тіліне белсенді түрде ене бастаған *алғашқы кезеңі* болып табылады

Еуропа кеңістігінде - халықаралық тілдер қызметін көне түркі тілі атқарған. Орта ғасырларда *Шығыста араб-парсы тілі, Шығыс Еуропада қыпшақ тілі халықаралық тіл дәрежесіне* ие болған.

Әлем тілдерінің дәрежесіне ие болу үшін, белгілі экстралингвистикалық және лингвистикалық факторлардың болуы шарт. Мәселен, саяси, экономикалық, мәдени т. б. ХУІІІ ғасырдан бастап, француз тілі, одан кейін ағылшын, неміс тілдері, ХХғ. орыс тілі әлемдік тілдердің қатарына қосылды.

Халықаралық терминдер – ретінде терминологияда грек, латын элементтері негізге алынған. Ал жеке тіл білімі салаларында терминологиялық сөздіктер жасалған.

Шығыстың ұлы ойшылы Ж.Баласағұни XI ғасырдың өзінде-ақ «Сөз – ойдың көрінісі», - деп жазған болатын[5]. Адам қоршаған ортаны танып - біліп алған, білген, таныған ұғымын сөзбен таңбалайды, атау туғызады дейді.

Жалпы таңба атаулы мен таңбаның айрықша белгісі, оның табиғатының екі жақтылығында. Мысалы, «сайыс» терминінің лингвосемиотикасын айқындайтын болсақ, оның қозғалыс әрекетін көрсету арқылы түсіндіру мен адамзатты, халықты ұғындыруымызға болады. Оның лингвосемиотикалық ұғымын төмендегі көріністен көруімізге болады. Мәселен, «Сайыс» лингвосемиотикасы: Сайыстың негізіне белгіленетін тәртіп бойынша, спорттық суық қарудың бір түрінен жекпе-жек өткізілетін спорт түрі. Бұрынғы кезде б.з.б.мың жыл бұрын Мысыр патшасы Рамзес III кезінде «сайысу» Элладаға тараған. Ежелгі Рим империясында «сайысу» гладиаторлардың бастапқы өнері еді. «Сайыс» этимологиясы: «Сайыс» - неміс тілінен «bechten» сөзінен алынған, мағынасы – сайысу, төбелесу, алысу. Оның тарихы б.з.б. мыңжылдықтарға кетеді. Бірақ, сайыстың спорттағы бұл түрі (рапира, қылыш, семсер) ретінде 1925ж. пайда болған. Мәселен, Император Юлий Цезарь «сайыс өнері» жайында алғаш қалам тартқандардың бірі. Ал, орта ғасырларда испандықтар сайыстың асқан шеберлері болған. Испандықтардан кейін сайыс өнері Француздарға өтіпті. Мәселен, Атақты драматург Мольер өз дәуірінің асқан сайыскері болған және сайысу әдістерін өзінің шығармашылықтарында да насихаттаған адам.

«Сайыс» терминологиясы: Сол себепті *сайыс, рапира, қылыш, семсер, сайысу, сайыскер, жекпе-жек, сайысу әдісі т.б.* аталған терминдердің тілімізде бар-жоғы нақтырақ айтқанда, «халықаралық» деп атаудың дұрыс-бұрыстығы, табиғаты мен талаптары толық ашылғандығы күмән туғызады. Бұл жоғарыда айтып өткен «халықаралық терминдер» деп аталып жүрген сөздердің өлшемдері мен белгілерінің жеткіліксіздігінде, - деген қорытынды жасауға итермелейді. Өйткені, әр ғалым әр түрлі өлшемдерін көрсетуге ұмтылғанмен, олардың «халықаралық» атауына қатысты айқындалуға тиісті өлшемі – ғылыми дәлелдерге мән бермеген.

Мәселен, зерттеушілердің басым көпшілігі халықаралық терминдер туралы пікірлерін айтуда. Кейбір ғалымдар халықаралық терминдер мәселесіне арнайы тоқталып, олардың таралуына байланысты бірнеше аймақтарға бөледі. Егер халықаралық терминдер бүкіл дүние жүзі тілдеріне ортақ екендігі рас болса, ол сөздердің Еуропа тілдеріне ғана емес, басқа да Азия, Африка, Араб, Қытай, Жапон, Үнді, Индонезия тілдеріне де ортақ болулары керек еді.

Халықаралық терминдер деп жүрген сөздерді Шығыс Азия (қытай, жапон, корей, вьетнам) араб, үнді, индонезия халықтарының тілдерінен кездестіре алмайсың. Бұл тұрғыдан алып қарағанымызда, халықаралық терминдер дегеніміз – белгілі бір аймаққа тән ортақ сөздер болып шығады. Тіл аралық қарым - қатынас құралы болып табылатын халықаралық тілдерді зерттейтін тіл білімінің бір саласы - *интерлингвистика*. Ол алғаш рет Р. Декорттың, кейін Г. Лейбництің лингвожобалық теориясы негізінде қалыптасты. Сондай тілдердің бір - біріне тигізетін әсері, ықпалы, халықаралық терминдердің пайда болуы.

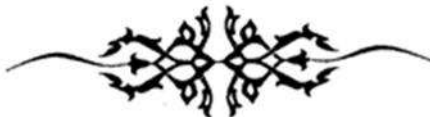
Гердердің «Тілдің пайда болуы туралы зерттеулер» (1770) атты еңбегінде тарихи тіл біліміндегі ең алғашқы ғылыми тұрғыдан жазылған шығарма болды. Гердер ілімі

бойынша, тілдің пайда болуы табиғи заңдылықтарға негізделеді. Мәселен, «тіл мәдениетпен тығыз байланыста болады және қоғаммен бірге даму үстінде болады». Сондықтан, тіл – ұлттық рухтың негізгі бөлігі болып табылады дейді[6].

Ойымызды қорытындылай келе айтарымыз, дүние жүзінде үш мың шамасында тіл бар,- деп есептеледі. Дүние жүзіндегі тілдердің санын дәлме-дәл көрсетудің қиындығы мынада: кейбір елдердегі тілдер мен диалектілер жеткілікті дәрежеде зерттелінбеген. Осылай болғандықтан, олардың ішінен қайсысы дербес тілдер екендігін, қайсылары бір тілдің диалектілері екендігін қазірде басып айту мүмкін емес. Демек, дүние жүзі тілдерінің дәл саны олардың барлығы түгел қамтылып, жан-жақты зерттелгенде ғана айқындалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.Салқынбай А. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. Алматы:Сөздік Словарь. 2002.
- 2.Карибаева А.У., Тұрғанбаева П.Т. Лингвосемиотика.Тараз, 2024.
- 3.Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының қалыптасуы мен дамуы. Алматы. 1988.
- 4.Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы.-2020.
- 5.Айымбетов М.Қ.Лингвосемиотика.Нөкіс,2014.
- 6.Карибаева А.У. Халықаралық спорт терминдерінің этимологиясы.// ҚазМҰУ хабаршысы.-Алматы.-2006.№4.

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2024 жылдың қаңтар-наурыз айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДҚ (ӨӨЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. **Түйіндемеде (Резюме)** – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). **Түйіндемеде тақырып үш тілде жазылуы тиіс.** Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты **түйін сөздер** берілуі керек.

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А., Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ «Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру» бөліміне 201 кабинетке (Желтоқсан, 69 «Б») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 6,2. Есепті б.т. 5,8
Таралымы 40 дана. Тапсырыс № 75

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73А

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала "Вестник ІТІІ", выходящем в январе-марте 2024 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовок доклада должен быть написан прописными буквами (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая оспененность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Резюме (Резюме) – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). В резюме тема должна быть изложена на трех языках. Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе.

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходят 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в отдел «организации научно-исследовательских работ» кабинет 201 (ул. Желтоксан, 69 «Б»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 6,2. расчетные п.л. 5,8

Тираж 40 экз. Заказ № 75

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73А.

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", published in January-March 2024, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation - 1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in capital letters (bold).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Summary (Summary) - in three languages (Kazakh, Russian, English) should contain a summary and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). In the summary, the topic should be presented in three languages. Keywords related to the proposed work should also be given.

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of "organization of scientific research" office 201 (Zheltoksan str., 69 "B").

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. L. 6,2. calculated P. L. 5,8

Edition of 40 copies . Order No. 17

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl Avenue, 73A.